

Avhandlingsrecensioner

Att sälja världen

Klas Grinell, *Att sälja världen: Omvärldsbilder i svensk utlandsturism*. Göteborg: Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 2004. 270 s. ISBN 91-7346-511-9.

Först kan man kanske tycka att det är en ganska behändig uppgift som Klas Grinell förelagt sig i sin doktorsavhandling i idé- och lärdomshistoria, *Att sälja världen: Omvärldsbilder i svensk utlandsturism*. Det material han fördjupar sig i – resebroschyrer och snarlika trycksaker, som vänder sig till hugade svenska sällskapsresenärer – är för det första vare sig särskilt utförligt eller sofistikerat. För det andra begränsar han sig till att undersöka det i detta som skildrar de människor som på det ena eller andra sättet kan förknippas med destinationsorterna och livet där. Dessa är, om man ställer dem i relation till materialets helhet, inte många, konstaterar Grinell.

Men ett närmare umgänge med avhandlingen visar snart att detta intryck är djupt bedrägligt. Det ersätts då av en känsla av aktning för ambitionsnivån i Grinells projekt. Det beror på flera saker. Materialets omfång är till exempel en. Grinell har gått igenom obetydligt mindre än allt från perioden 1930 till 1990 som arkiverats på Kungliga biblioteket under rubriker som ”Prospekt och program för utrikes resor”. Vördnadsbjudande är också den breda och välsmälta teoretiska inläsningen, som bland annat förenar den samtida textvärld som brukar benämnas postkolonial med – det som jag, som inte är idéhistoriker, förmodar vara – idéhistoriens kanon.

Något liknande gäller själva ansatsen. Ambitionen är nämligen inte endast att identifiera och diskutera ”föreställningar om andra länders invånare” i materialet. Dessa förväntas, av högst rimliga skäl, vittna om vad som uppfattas som ”svenskt och normalt”. Detta ska i sin tur säga väsentligheter om ”de referensramar som präglat det svenska nittonhundratalet”, ”Sveriges plats i det moderna/koloniala världssystemet” och ”modernitetens roll i svenskhetens identifikationsmönster”. Det är alltså inga småsaker Grinell är

på jakt efter, och detta avancerade perspektiv medför att materialet – de glada rader som ska locka resenärer till vissa platser – framträder som mycket mera komplicerat än vad den första anblicken ger intryck av.

När man så fått ambitionsnivån klar för sig och därvidlag fyllts med aktning, inträder nästa reaktion. Man blir, av två skäl, förvånad. Det är för det första inte helt lätt att förstå hur dessa grundliga, mångfacetterade och vidsträckt målsättningar har kunnat ta plats i den språkliga form som Grinell med säker hand skapat. Språket, som uppfyller alla krav på pregnans och klarhet, är chosofritt, avspänt, ofta roligt (både i meningen medryckande och insiktsbringande humoristiskt) och njutbart utan att detta någon gång gör åverkan på ämnets komplexitet och allvar.

Det andra som förvånar är den elegans med vilken ambitionerna placerats ut i ett kompositionellt bygge präglat av välavvägd symmetri och överskådlighet. Avhandlingen består av fyra delar som pedagogiskt håller isär projektets analytiska innehåll, utan att därför atomisera det. ”Horisonter” innehåller det mesta av det som brukar finnas i den traditionella avhandlingsinledningen, såsom syfte och frågeställningar, några viktigare begrepp och angreppssätt, en presentation av materialet, vissa teoretiska utgångspunkter. Dess form är dock ledigare, och det gör det möjligt för Grinell att i ganska vida resonerande rörelser påbörja den diskussion som löper genom hela avhandlingen. I ”Strukturer” presenteras några trög- men inte oföränderliga, grundläggande teman som är närvarande under hela den period som undersöks. De är tre till antalet: *Tusen och en natts* orientalistiska värld, föreställningar om det sydländska – företrädesvis det mediterrana – och åstundan efter det pittoreska och autentiska, alla omsorgsfullt värdade i resebroschyrernas sövande repetitiva och andefattiga prosa. I ”Konjunkturen” diskuteras några tematiska fält där den värld som omger resebroschyrerna förändras, och där man därför skulle kunna förvänta sig detsamma av de senare. Fyra sådana fält analyseras: antisemitism och fascism, avkoloni-

seringen, användandet av kategorin ras som förklaringsmodell, politiskt förtryck, till exempel Spanien under och efter Franco. De är kronologiskt utlagda i framställningen, och parallellt diskuteras själva resebranschens utveckling, från 1930-talets borgerliga bildningsresor över efterkrigstidens mera klassöverbyggande bussresor och charterresandets explosionsartade genombrott på 1960-talet till vår tids högradigt kommersialiserade och estetiserande marknadsföring av ”sol, sand och sex” (nästan helt utan störande inslag av museibesök och annat bildande). Sentida resformer, med betoning på äventyr och upplysta möten med det enkla och genuina fjärran från badsträndernas massturism, berörs också. I ”Konklusioner”, slutligen, dras vissa trådar ihop, men inte så hårt att diskussionens dynamik tar skada. Framför allt kännetecknas delen av en intensifierad diskussion av avhandlingens två analytiska huvudspår: frågan om vad stereotyper är och vilka funktioner de har, samt det förnekande av samtidighet som präglar synen på det som inte är vi och vårt, såväl i resebroschyrerna som den moderna och koloniala världsbilden i sin helhet.

Så effektivt kan avhandlingen sammanfattas, och det beror alltså på dess föredömligt överblickbara form. Men i denna utspelar sig någonting betydligt större. Grinells diskussion har både bredd och djup, den är infallsrik, intellektuellt rörlig, synnerligen boksynt och sunt och osentimentalt kritisk. Det är förstås omöjligt att göra rättvisa åt allt detta i en anmälan. Därför ämnar jag nu koncentrera mig på att försöka diskutera vissa utvalda stråk i avhandlingen. Det sker på bekostnad av annat som skulle kunna sägas och under avgivandet av några kritiska anmärkningar. Det senare borde vara tillåtet, när nu avhandlingens stora förtjänster så eftertryckligt framhållits.

Det teoretiska system som möjliggör Grinells rika diskussion bygger på en rad författare, som han förhåller sig till på ett sätt som förenar självständighet med noggrannhet och respekt. Sociologen John Urry ger perspektiv på fenomenet turism, antropologen Johannes Fabian spelar den ledande teoretiska rollen när analysen rör förnekandet av den Andres samtidighet, Edward Said är – förstas – huvudreferensen när frågor om orientalism är aktuella. Och så vidare.

I detta teoretiska nät finns en tråd som nog får sägas höra till avhandlingens viktigaste.

Det är fråga om den serie ställningstaganden, som gör det möjligt för Grinell att läsa resebroschyrernas texter som speglar av en modern eller kolonial syn på världen och av en svensk, modern självförståelse. Användbar är då den argentinsk-amerikanske litteraturvetaren Walter Mignolos uppfattning att modernitet inte kan ses som något från kolonialitet fristående och vice versa. Den är användbar bland annat därför att den implikerar att utsagor om den koloniserade världen, eller den före detta dito – som resebroschyrernas – kan relateras till frågor om modernitet, till exempel i dess speciella svenska uppenbarelseform. Användbart är också begreppet ”referensramar”, alternativt ”referensstruktur”. Det härrör från Said, som i sin tur utvecklat det från Raymond Williams ”känslöstrukturer”, och definieras huvudsakligen genom negativa kontrasteringar; referensramarna är inte endast, som mentalitet, något i människors medvetanden inneboende, utan finns också i texter och institutioner. De är å andra sidan något mindre välartikulerat och mera vittfamnande än (manifest) ideologi, och de är inte lika homogeniserande och determinerande som – vissa inflytelserika förståelser av – begreppet diskurs.

Referensramarnas teoretiska uppgift i avhandlingen är att utgöra en förmedlande länk mellan enskilda omvärldsbilder, främst de som resebroschyrerna presenterar, och den modernistiska och kolonialistiska ideologi som i sin tur avspeglar ett modernt och kolonialt världssystem, i ungefärlig Wallersteinsk mening. Och slutligen kommer en beskrivning av det som skulle kunna ses som det typiska för den svenska moderniteten till gagn. En sådan formulerar också Grinell. Den är mycket komprimerad, och dess mittpunkt, det mest svenska i den svenska moderniteten, kan sägas vara tron på rationalitetens förmåga att skapa social harmoni.

Av dessa bräder skapas ett rum som tillåter att analytiska förbindelser upprättas mellan resebroschyrernas omvärldsbilder, modern och kolonial ideologi samt svensk, modern självförståelse på ett sätt som är fientligt varken mot precision eller nyfiken rörlighet. Det är väldigt bra. Likafullt går det att rikta kritiska kommentarer mot alla de tre teoretiska stegen. De är inte av den kalibern att de får rummet att rasa samman. Men de är heller inte så småaktigt bjäbbiga att de mår bäst av att förbigås med tystnad.

Att modernitet och kolonialitet symbiotiskt hör ihop talar både Grinell och Mignolo om på flera ställen i avhandlingens. Läsaren har väl inga större svårigheter att acceptera tanken, för den förefaller plausibel utifrån den ordinära allmänbildningens horisont. Däremot är uppgifterna ytterst magra om denna sammansmältningens historiska bakgrund. På vilket sätt tvinnades de två samman, och hur hårt? Är det möjligt, enligt Mignolo och Grinell, att alls tänka sig moderniteten utan kolonialism och tvärtom? På de frågorna presenteras inga utförliga svar, om ens några. Det försätter den vetgirige läsaren i ett tillstånd av snopen övergivenhet. Det är inte helt lyckat, eftersom det kan rucka förtroendet för tanken om resebroschyrens omvärldsbilder som speglingar av något som är både kolonialt och modernt.

Definitionen av referensramarna blir aldrig så precis som man möjligen skulle kunna önska sig. Man får veta en hel del om vad de inte är, det är sant, men hade det inte varit möjligt att gå ytterligare några steg längre? Jag är osäker på vad jag egentligen tycker om detta. Momentet av vaghet gör det svårt att se hur den idémässiga trafiken mellan resebroschyrer och kolonial och modern ideologi mera i detalj ser ut. Därmed lämnas en del frågor obesvarade, som kanske bekymrar en etnolog – som jag – mer än en idéhistoriker. Kanske främst denna: hur stora är möjligheterna för konsumenten av resebroschyrer att upptäcka, förhålla sig till och kritisera den ideologi som de senare vilar på? Å andra sidan kan det vara så att det är just denna vaghet, denna försiktiga hållning till ur alla vinklar exakta definitioner, som gör det möjligt för Grinell att föra det öppna och intellektuellt ödmjuka resonemang som jag sätter så stort värde på.

Skildringen av den svenska modernitetens karakteristika är som sagt starkt komprimerad. Det innebär att en hel del nyanseringar gått förlorade och att det mesta som sägs pekar i samma riktning. Det som vinnas på detta sätt är tydlighet, och tydliga utgångspunkter behöver väl alla som vill bedriva forskning; också de som har för avsikt att föra komplexa och mångbottnade resonemang. Om just det finns inget att säga. Problemet är att skildringen av den svenska moderniteten är så snabb och ensartad att den börjar uppfylla en del av kriterierna för en stereotyp. Det är överraskande att en så-

dan produktionsprocess äger rum i en undersökning, vars främsta kännetecken är just de nyanserade, komplexa och dubbelriktat kritiska tankegångarna. Till yttermera visso utvecklas ju dessa inte minst för att desarmera stereotyper och därmed göra dem obrukbara.

Som nämnts är också de texter som av hävd utgjort idéhistorikers studiefält närvarande i avhandlingen. En särskilt framträdande plats intar Hegels historiefilosofi och Montesquieus klimatlära. Som jag uppfattar det är deras uppgift främst att avlocka materialet betydelse. Detta visar sig vara en mycket framkomlig väg. Hegels tanke om en mellan världsdelarna ambulering världssande, vars avskedsgåva är historisk stagnation, fäster uppmärksamheten på ett liknande drag i materialet – de stereotypa bilderna av exotiska resmål, där ”tiden står still” – och möjliggör kvalificerade problematiseringar av dessa. På ett liknande sätt öppnar Montesquieus klimatlära vägen för en obarmhärtigt kritisk diskussion av resebroschyrens löften om en både charmig och beklagansvärd sydlandsk mentalitet vid mediterrana resmål. Det som samtidigt uppdragas är ett slags parallellitet mellan de stora tänkarna och resebroschyerna. Trots de uppenbara olikheterna tycks de alla hämta näring från liknande tankefigurer. Grinell blir aldrig explicit om huruvida han tänker på detta som just en parallellitet, eller om han föreställer sig någon form av empiriskt samband, alltså att Hegel och Montesquieu på något, mer eller mindre avlägset och vindlande, sätt påverkat resebroschyrens formuleringar. Det tycks emellertid som att han lutar åt det senare. Om det förhåller sig så, måste man säga att tanken är underbetonad. Avhandlingen innehåller inga hypoteser om hur idéhistoriens bjässar och de triviala, vardagsnära turistindustriella texterna etablerat kontakt med varandra.

Om ett av avhandlingens delsyften är att visa hur stereotypa, fördomsfulla, kulturellt självgodas och svenskt självbespeglade – och därtill platta och andligt torftiga – resebroschyrerna är, så uppfylls det i mina ögon mer än väl. Vid början av min läsning skrattade jag roat åt citaten från broschyrerna, vid slutet fann jag dem rent motbjudande. Den mycket oroande tanke som den reaktionen ger upphov till, rör den roll som broschyrerna spelar i den sociala och kulturella praktiken som de är tänkta att fungera i. Svarar

broschyrernas formuleringar mot liknande perspektiv bland dem som tar del av dem? Vidsynt och moget avstår Grinell från att besvara frågan. Hans undersökning utspelar sig i texternas värld och bemyndigar honom inte att uttala sig i receptionsfrågor. Något enkelt ett till ett-förhållande tänker han sig dock inte. Han är vidöppen för möjligheten att texterna konsumeras på en mångfald olika sätt genom skilda läsarter. Det är ett i raden av uttryck för den antidogmatiska, humanistiska hållning som genomsyrar avhandlingen.

Den avgränsningen är således välgörande. Hur det förhåller sig med en annan är jag inte fullt lika säker på. Avhandlingen behandlar, som inledningsvis nämndes, endast de styckena i resebroschyrerna där människor med koppling till resmålen förekommer. Det gör de inte särskilt ofta – det är för övrigt en av Grinells poänger: människor i besökta länder förmodas uppenbarligen inte intressera turisterna nämnvärt – men när så sker är deras uppgift att representera det pittoreskt eller exotiskt avvikande och ett avlägset, stillastående förflutet som vi, de nordliga resenärerna, för länge sedan skyndat ifrån. Vid fotografisk avbildning förtydligas detta genom att resmålen invånare fångats när de har sina folkdräkter på sig. Indicierna som stöder tanken om samtidighetsförnekande blir därför överväldigande.

Men jag undrar vilken bild som hade framträtt om det hade stått i mänsklig makt att analysera *hela* det material som Grinell, av fullt begripliga skäl, gjort sina avgränsningar i. De flesta beskrivningar av natur och mat hade nog förstärkt intrycket av samtidighetsförnekande, kan man misstänka. Men det som sägs om turistens mest omedelbara omgivning? Alltså hotellen, restaurangerna, poolerna, muntrationerna och underhållningen? Den världen hör inte det förlorade

förmoderna till, utan är tvärtom högst samtida. Delvis är den också mer modern än det turistens reser bort ifrån. Är inte de stora internationella turistanläggningarna en av de miljöer där människor träffar på det allra senaste på områden som mode, populärkultur, dans, gastronomi? Är det inte där människor får öva sig i de senaste formerna för kosmopolitiskt umgänge? Jo, så är det nog. Förmodligen hade en sådan analys inte förändrat tanken om det stereotypa samtidighetsförnekandet av den värld som börjar just där turistanläggningarna tar slut. Men bilden hade blivit mer komplicerad.

Jag har fått lära mig att det hör till avhandlingsrecensentens skyldigheter att förhålla sig kritiskt till sitt objekt. Det är en plikt som det är både enkelt och svårt att uppfylla. Enkelt därför att det går att förhålla sig kritiskt till allting. Svårt främst av subjektiva skäl. Det är inte roligt att träda in i rollen som petig och ogin felfinnare, framför allt inte när man ställs inför något så helgjutet bra som Klas Grinells avhandling. Det känns futtigt och ger väl förmodligen också ett sådant intryck. För att försöka motverka det vill jag avslutningsvis åter fästa uppmärksamheten på de sidor av denna recension som är de viktigaste: de som vittnar om avhandlingens företräden. Inga kritiska anmärkningar ska tillåtas skymma faktumet att *Att sälja världen* är en synnerligen välgjord, ambitiös, vidsynt, mogen och i högsta grad tankeväckande avhandling. Därtill – och det är förstås något som gör mig entusiastisk, och kanske litet, litet avundsjuk – är den ett strålände exempel på det som etnologer gör sitt allra bästa för att försöka åstadkomma. Avhandlingen utgör ett förfinat prov på förmågan att ur verklighetens mest triviala uttrycksformer mana fram de viktiga, vittförgrenade och brännande frågorna och problemen.

Magnus Berg

Liksom ett par nya ögon

Jan Eric Olsén, *Liksom ett par nya ögon: Frithiof Holmgren och synsinnets problematik*. Malmö: Lubbert das, 2004. 257 s. ISBN 91-974773-1-1.

För sentida betraktare har 1800-talets vetenskapsmän flera gemensamma drag. Vid sidan av att företräda en alltmer specialiserad forsk-

ning var de ofta institutionsbyggare, entreprenörer och uppfinnare. En av de personer som passar in på denna karaktäristik är fysiologen Frithiof Holmgren. Just för att han i vissa avseenden var en typisk vetenskapsman under andra hälften av 1800-talet, är han en av de personer som jag helst skulle vilja läsa en vetenskaplig eller intellektuell biografi

över. Jag föreställer mig att en sådan biografi – om den också lämnar stort utrymme åt hans hustru Ann Margret Holmgren – skulle kunna fånga in otroligt mycket också av 1800-talets samhälle med dess sociala oro, såväl klass- och könskonflikter som optimismen, karriärplaneringen och den obändiga viljan hos enskilda individer, som verkade inom de allt viktigare universiteterna och vårdinrättningarna.

Ett visst steg på vägen mot en sådan biografi får man i Jan Eric Olséns avhandling, även om det måste betonas att avhandlingen inte är skriven i syfte att vara en biografi. Det är en välskriven och högst läsvärd avhandling med ett behagligt omfång; den är stilmässigt koncentrerad och varje kapitel är rimligt disponerat. Avhandlingens fokus ligger lika mycket på forskningen kring synsinnen i 1800-talets fysiologi, och på de vetenskapliga instrumentens betydelse för sättet att varsebli och studera fenomen, som på Holmgren. Avhandlingens tidsramar bestäms dock av Holmgrens verksamhet från 1860-till 1890-talet, och det är därför rimligt att se hans biografi som den princip som ger struktur åt undersökningen. Vi får följa Holmgren från studieåren och institutionaliseringen av den experimentella fysiologin i Sverige till de sista årens forskning kring färgseendet. Den gren av fysiologin som Holmgren var en del av hade formulerats under i första hand 1840-talet av ett antal unga tysktalande forskare med, ibland, politiskt radikal framtoning. 1840-talet var ett årtiondena av politisk och intellektuell oro i stora delar av Europa, och de tvekade inte att knyta sin nya fysiologi till krav på samhällsreformer, särskilt när det gällde sociala missförhållanden.

Utgångspunkten för den nya fysiologi som de ville institutionalisera var dels experiment och djurförsök, dels att förklara kroppsliga fenomen med hjälp av kemiska och fysikaliska begrepp, inte genom att postulera existensen av livskrafter eller att naturen hade ett ändamål som organismen strävade mot. De presenterade, kan man nog säga, krönet på den tradition som under ett par århundraden hade liknat organismer vid tekniska apparater. Olsén ger en god överblick över denna del av den internationella fysiologin i de tysktalande områdena, som var den del av Europa som var mest central för Holmgrens verksamhet.

De två inledande kapitlen fungerar som bakgrund eller fond; i kapitel ett diskuteras

instrumentens roll inom medicinen. Tonvikten ligger på den internationella diskussionen och på hur redskapen stod i relation till vetenskapliga ideal som betonade precision och tillförlitlighet samt arbetet med standardisering – men även på hur de tidigare försöken att bygga tekniska system, som järnväg och telegraf, kom att införlivas med föreställningar om kroppen i en sorts modern mikro- och makrokosmosanalogi. Kapitel två är en minibiografi över Holmgrens tidigare forskning, studieresor, skapande av ett laboratorium för experimentella undersökningar och försök att införa offentligheten legitimerade fysiologin. Kapitlet innehåller också en längre analys av en tidigare okänd debatt mellan Holmgren och A. L. Nordvall, som var en av de mest uttalade motståndarna till djurförsök. I avhandlingens senare del ges en noggrann genomgång av olika aspekter av Holmgrens analyser av ögats näthinna, seendets evolution och färgblindheten m. m. i relation till hur de problemen hade analyserats av forskare på kontinenten. I dessa kapitel framgår också – även om det inte har varit Olséns ambition att analysera det närmare – att Holmgrens forskning var en del av den internationella vetenskapssamfundets då aktuella frågor, och att han tog ställning i de kontroverser som fanns inom detta specialiserade forskningsområde.

Även om avhandlingen innehåller en stillsam kritik av den amerikanske konstvetaren Jonathan Crarys analys av 1800-talets visuella kultur, så är det huvudsakliga målet för Olséns undersökning att i anslutning till Lorraine Dastons och Peter Galisons analyser av 1800-talets vetenskapsideal – särskilt objektivitetsidealet – studera hur den sinnesfysiologiska forskningen kring seendet präglades av ideal som betonade precision och exakthet. Avgörande för drömmen om fysiologin som en exakt vetenskap var konstruktionen av instrument. Med instrumentens hjälp skulle man slippa förlita sig på läkarens egna sinnen och erfarenheter, på forskarens omdömen och subjektiva intryck, som gjorde bedömningen av fallen och iakttagelserna mer eller mindre osäkra. Vetenskapsmannen skulle helst vara ett medium som tog naturens diktamen utan att själv påverka resultatet genom sina känslor, estetiska preferenser eller moraliska omdömen. Valet av sinnesfysiologin är i detta sammanhang särskilt intressant; där ställdes frågan om den ”mekaniska objektiviteten”,

som Galison och Daston kallar den, på sin spets, eftersom vetenskapsmannen som studerade synsinnet och ögat var tvungen att förlita sig på sina egna sinnen och sin egen omdömesförmåga vid avläsningen av instrumenten och de egna självakttagelserna.

I de på många sätt grundliga och djuplodande kapitlen som handlar om Holmgrens studier av färgblindheten, analyserar Olsén hur idealen om en objektiv kunskap, fri från varje beroende av subjektiva intryck, drabbades av ständiga motgångar. Holmgren tycks mot slutet av sin verksamhet ha kommit fram till att han måste lita på sin egen erfarenhet och sin egen varseblivning för att kunna säga något om sitt färgseende. Därmed tvingades han också till viss del rövdera sina egna vetenskapsideal. Det kan nog sägas att Olsén analyserar hur idén om ett specifikt vetenskapsideal – präglad av en närmast rörande tilltro till att instrumenten kan återge verkligheten neutralt – aldrig förverkligades inom vetenskapen vid denna tidpunkt, utan snarare började omförhandlas, som det numera ofta heter, omkring tiden för Holmgrens död.

Under disputationen ville Olsén betona att min beskrivning av hans avhandling gärna kunde kompletteras med den vikt han lägger vid instrumentens plats i undersökningen. Enligt Olsén handlade avhandlingen också om hur de värden som tillskrevs instrumenten blev en sammanflätad del av varseblivningen. Han ville också betona att analysen av färgblindheten var en viktig del av helheten. I de avsnitten hade han avsett att analysera hur ett vetenskapligt objekt blev till – en onekligen mycket viktig och intressant aspekt av en vetenskapshistorisk undersökning. Samtidigt pekar dessa kompletteringar ut det som är min huvudinvändning mot Olséns avhandling: det är svårt att riktigt veta var avhandlingens centrum befinner sig. Är det Holmgrens verksamhet? Är det synsinnet och objektiviteten? Är det instrumentens roll för varseblivningen?

Frånvaron av ett riktigt tydligt fokus märks också i inledningens försiktiga formuleringar. Olsén skriver att han vill undersöka ett ”ledmotiv” i Holmgrens verksamhet, ”hans strävan efter att förstå hur vår subjektiva uppfattning av färger är beskaffad” (12), samtidigt som avhandlingen handlar om mycket mer än det. Han skriver även att frågan om den objektive observatören och instrumentens roll för läkare och medicinska forskare

under 1800-talet är viktiga ”teman” (14). Några egentliga frågor som kan driva undersökningen framåt formuleras inte. Nu behöver detta i och för sig inte vara ett problem. Det är fullt möjligt att välja att göra en tematiskt inriktad undersökning. Samtidigt innebär det att man som forskare ställer sig själv inför ett ganska knepigt metodiskt problem: Hur gör man för att få temata att framträda på ett sådant sätt att man får en läsare att kunna följa dem från en punkt till en annan? Vilka krav ställer det på forskaren att följa ett tema? Måste inte valet att göra en tematisk undersökning innebära att forskaren medvetet försöker leda läsaren fram till fördjupade insikter om temat och dess variationer under den tid man har undersökt? Det måste i sin tur innebära att man medvetet inventerar och analyserar de aspekter av temat som är relevanta för den undersökning man genomför.

Det var med dessa metodologiska reflektioner som jag läste Olséns analyser av de två temata han särskilt lyfter fram. I båda fallen hade temat kunnat fördjupas genom ett mer medvetet arbete med att reflektera över dess olika tänkbara variationer och utvecklingar. En mer utförlig analys av de olika typerna av objektivitet som är aktuella kan efterlysas – det finns några uppgifter om sådant i bokens inledning – liksom av det som i avhandlingen fungerar som objektivitetens motsats, nämligen ”subjektiviteten”. Det framgår aldrig ordentligt vad denna hotfulla subjektivitet egentligen bestod i. Var det känslor, kategorier och åskådningsformer, eller var det i första hand ett begrepp som signalerade en för fysiologerna misskrediterad eller tvivelaktig metod som introspektion? Likaså saknar jag en mer utförd analys av hur forskarna disciplinerades till objektivitet, vilket jag tycker hade kunnat vara på sin plats vid analysen av objektivitetsproblemet.

Daston och Galison trycker på att den mekaniska objektiviteten visserligen var knuten till frågor om sanning, men att den i första hand var ”a morality of self-restraint” (Se Lorraine Daston & Peter Galison, ”The image of objectivity”, *Representations* 40 [1992], 117, 121). I kombination med deras tal om objektivitet som en del av en borgerligt präglad arbetsetik, hade det här funnits en möjlighet att utveckla temat med hjälp av det material som nu används. Så hade temat sannolikt vunnit en hel del på att också belysas ur ett genusperspektiv eftersom de ideal som

skildras i sitt 1800-talssammanhang framstår som mycket manliga. Alla ovannämnda fördjupningar finns i Olséns text, men utspridda och mindre systematiskt använda för att utveckla temat än vad som hade varit möjligt att göra. Samtidigt måste det betonas att avhandlingen i detta avseende ändå ger en analys av objektivitetsproblemet som är av stort intresse. Försöket att etablera en objektiv observation, där instrumenten spelar en avgörande roll, ifrågasattes av inomvetenskapliga skäl framåt sekelskiftet 1900, och Olsén visar hur Holmgrens studier speglar denna problematiseringsprocess.

Temat med instrumentens roll för fysiologin och medicinen utvecklas enligt min mening mer planlöst än objektivitetstemat. Förvisso finns det en berättelse om teknikoptimismen och vetenskapen som samhällsomvandlande faktorer under 1800-talet, men det finns enligt min läsning mindre av tydlig riktning beträffande vart analysen skall riktas än ifråga om objektivitetsproblemet. Så skriver Olsén att han bland annat vill undersöka instrumentens roll "för formerandet av en vetenskaplig identitet" (15). Det framgår inte någonstans hur redskapen bidrog till denna formering, även om materialet som presenteras i flera fall inbjuder till det. Så tycks det mig att det hade varit möjligt att t. ex. undersöka hur instrumenten som framställdes i bild bidrog till formandet av en identitet, närmast i Thomas Kuhns mening, som exempel som studenter upprepar i form av kroppsställning och härmning. Sannolikt hade detta tema också kunnat fördjupas om en genusaspekt lagts på identitetsbildningen. Teknik, ingenjörskonst och uppfinnarideal ingick här i en komplicerad analogi med 1800-talets samhälle. Varje forskare tycktes vilja göra sig vetenskapligt oberoende av andra forskare i en sorts analogi med strävan efter ekonomiskt oberoende, som enligt manlighetsforskningen var det mest manliga attributet av alla vid denna tid. Med dessa kritiska synpunkter vill jag på intet vis göra gällande att de skulle saknas i Olséns avhandling. Allt jag nu nämnt – med undantag av genusaspekten – finner man i hans analyser av materialet. Men för att de valda temata skulle ha utvecklats på ett mer fullödigt sätt än vad som nu sker, hade författaren behövt utveckla aspekter av det slag som exemplifierats ovan.

Detta är en avhandling som i flera avseenden är spännande. Den går igenom stora mängder

material, både svenskt och internationellt. Analyserna och referaten av detta material är utan anmärkningar och väl genomförda. Som läsare får man i varje kapitel lära sig något nytt. Det är i ljuset av den rikedom av material och idéer som avhandlingen innehåller som det är förstäligt att författaren i inledningen, genom en serie negationer, markerar allt han inte vill ta upp. Han vill inte diskutera privatpersonen och samhällsdebattören Holmgren, han vill inte diskutera fysiologins roll i kulturdebatten eller vetenskapsmännens politiska ideal. Han vill inte heller ge sig in i den intrikata relationen mellan sinnesfysiologin och den nykantianska filosofin under den aktuella tidsperioden, och han drar sig också för att använda vetenskapssociologiska perspektiv. Det är fullt förstäligt att Olsén velat göra sådana inskränkningar. De handlar trots allt om försök att reducera kontexterna från det totala till något mindre och mer hanterligt.

Samtidigt kan man notera att Olsén misslyckas med att hålla dessa aspekter utanför sin undersökning. Fysiologins relation till kulturdebatten återkommer i avsnitten om vivesektionsdebatten, i diskussionen om olika idéer om fostran av människans sinnen samt vad gäller degenerations- och civilisationsfrågor; t. o. m. J.-K. Huysmans och August Strindberg passerar förbi. Särskilt påtaglig blir det förträngdas återkomst ifråga om det sociologiska perspektivet. Holmgrens analyseras förvisso inte som skolbildare och ledare för ett forskningsprogram – vilket sannolikt hade kunnat göras – men samtidigt är ett av de stora resultaten i avhandlingen att Holmgren själv var en del av en internationell skolbildning. Lite beklagligt tycker jag nog att det är att Olsén i de viktiga och intressanta slutkapitlen inte mer aktivt diskuterar R. Steven Turners *In the eye's mind* (1993), som behandlar konflikten mellan Helmholtz, som Holmgren stod nära, och Ewald Hering, vilka var ledargestalterna i en utdragen vetenskaplig kontrovers som varade en bra bit in på 1900-talet.

De avslutande kapitlen kretsar kring denna polemik och de problem som den gav upphov till, även om Olsén spränger det sociologiska perspektivet genom att vidga undersökningen mot en kulturhistorisk ansats, särskilt i kapitlet om färgseendets evolution. Det är inte så mycket en kritik som ett beklagande, att Olsén missat en möjlighet att direkt knyta sin

analys till ett livaktigt diskussionsområde, nämligen frågan om kontroversernas och konflikternas funktion i vetenskapernas kunskapsutveckling. Desto mer beklagligt tycker jag det är, eftersom Turner också diskuterar hur de vetenskapliga instrumenten blev en del av denna konflikt, ett tema som Olsén förtjänstfullt analyserar i kontroversen mellan helmholtzianen Holmgren och ewaldianerna Hermann Cohn och Jakob Stilling.

Detta är dock en avhandling som är värd att ta del av. Den bygger på ett omfattande svenskt och internationellt empiriskt material, som genomgående är behandlat med omsorg och respekt. Det finns ingenting som jag har funnit vara egendomligt eller missvi-

sande i tolkningen och redogörelserna för olika experiment eller teorier. Avhandlingen är också pålitlig, med mycket få brister i exempelvis citat och annan formell apparat. Den är det närmaste vi kommer en intellektuell biografi över Holmgren, och även om Olsén inte velat skriva en sådan biografi, så ger boken oss samtidigt glimtar av ett samhälle där stora tekniska system håller på att byggas upp, där drömmen om det materiella välståndet står i konflikt med drömmen om människans moraliska förbättring och där människor fortfarande halshuggs – ibland även offentligt.

Torbjörn Gustafsson Chorell

Simmels former

David Stockelberg, *Simmels former*. Göteborg: Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 2005. 396 s. ISBN 91-628-6518-8.

David Stockelbergs avhandling i idéhistoria bär den lakoniska titeln *Simmels former*. Genom att studera vilken innebörd och funktion begreppet form har i Georg Simmels tänkande, hoppas författaren också kunna fånga något väsentligt i själva grundvalen för detta tänkande. Avhandlingen består av tre delar, och varje del fokuserar på en bok av Simmel. Det handlar i tur och ordning om *Die Probleme der Geschichtsphilosophie: Eine erkenntnistheoretische Studie* (nya upplagor 1905 och 1907, härefter *Probleme*), *Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung* (1908) samt *Lebensanschauung: Vier metaphysische Kapitel* (1918). I de tre delarna undersöks respektive Simmels kunskaps- och historieteori, hans sociologi och hans livs- och kulturfilosofi. Det kan noteras att följden är kronologisk, även om någon förändring över tid i Simmels tänkande inte studeras i avhandlingen.

Kapitel 1, "Det kunskapande subjektets former", öppnar med en 25 sidor lång analys av Kants *Kritik der reinen Vernunft* (1781 och 1787). I fokus står begreppsapparaten i de två första delarna: den transcendentala estetiken och den transcendentala analytiken. Särskilt termen "form" (svenska i texten), men också andra för Kants tänkande centrala termer – som "materia", "innehåll", "be-

grepp", "enhet" och "mångfald" – lyfts fram. Den relativt utförliga Kantanalysen motiveras med att den skall belysa idéer, begrepp och termer som senare dyker upp i Simmels *Probleme*. Med sig från analysen tar Stockelberg bl. a. föreställningen om att form bringar ordning i materia och ger enhet åt mångfalden. Därpå behandlas Simmels användning av Kants terminologi för att analysera kunskapen om historien i *Probleme*. Simmel beskrev sitt projekt i detta verk som ett "övervinnande av den historiska realismen" – den historiska kunskapen sägs implicera ett aktivt formande subjekt enligt kantiansk modell. De historiska bilderna, enheterna, formas alltid utifrån vissa perspektiv, intressen och behov. På ett sätt som påminner om senare vetenskapsteorier under 1900-talet, gör Simmel gällande att olika autonoma och inkommensurabla kunskapsformer styr kunskapsobjektens teoretiska konstruktion. Ibland talar han i detta sammanhang om språk.

En slutsats som författaren drar är att den terminologiska strukturen – relationen mellan enhet och mångfald osv. – från Kants *Kritik* består vid övergången till *Probleme*. Samtidigt finns en glidning i Simmels bruk av formbegreppet i jämförelse med Kants; han beskriver också det som har frambringats av form – vad som annars kallas innehåll – som en form. Simmel ger därigenom form en empirisk innebörd som saknas hos Kant. Exempelvis kan historia både beteckna en form och ett format innehåll. Sammanfattningsvis historiserar, relativiserar och konkretiserar Sim-

mel Kants aprioriska former; han skapar därmed en egen "position", en annan frekvent term i avhandlingen.

Resten av kapitlet handlar om epistemologiska och filosofiska problem som behandlas av Simmel i samband med historieskrivningen. I ett bakgrundsavsnitt genomgås en mängd tänkare som var centrala i den samtida diskussionen om den historiska kunskapen: Ranke, Marx, Comte, Spencer, Durkheim, Dilthey, Windelband och Rickert. Därpå följer en analys av Simmels syn på historisk förståelse, på epistemologiska förutsättningar och historiska lagar samt på historiefilosofi. Enhetsbegreppet, som är fundamentalt i kunskapsprocessen enligt Kant, uppfattas också av Simmel som en apriorisk förutsättning för den historiska vetenskapen. På grund av dess enhetsstiftande funktion är Simmel heller inte helt avvisande till historiefilosofin. Den historiska materialismen tillbakavisas dock såsom å ena sidan naiv realism (avspeglingsteorin) och å andra sidan förtäckt metafysik (ekonomi som historiens väsen).

Kapitel 2, "Den sociala interaktionens former", kretsar kring Simmels *Soziologie*. Det inleds med ett bakgrundsavsnitt om sociologi- och samhällsbegrepp hos Comte, Mill, Spencer, Lazarus, Dilthey och Durkheim. Syftet med detta avsnitt är enligt författaren att ge en förståelse för den uppgift som Simmel ställer sig i sin sociologi. I samband med Lazarus *Völkerpsychologie* och Durkheims icke-reduktionistiska samhällsteori – föreställningen att samhället inte kan förklaras utifrån individerna och deras psyken – introduceras det för Stockelbergs tolkning av Simmel centrala begreppet "överindividualitet". I Simmels sociologi, som därefter analyseras, är det den mänskliga samvarons former som står i centrum. Samhället är inget substantiellt, utan består av en mängd interaktioner (*Wechselwirkungen*) mellan individer och mellan grupper; det skall snarare ses som en process.

Begreppsanalysen ger vid handen att interaktion hos Simmel är nära besläktad med socialisation (*Vergesellschaftung*). I kapitlet introduceras även termen *Gebilde*, som delar vissa betydelser med termen form. *Gebilde* står såsom objektivationen av interaktioner framförallt för det överindividuella. Sist i detta kapitel undersöker Stockelberg hur Simmel använder sitt formbegrepp i konkreta analyser i *Soziologie*: om den fattige, främlingen, över- och underordning, kampen och

den sociala gruppens självbevarelse. Här konstaterar författaren en avsaknad av definitioner och ett inkonsekvent språkbruk. Det finns hos Simmel en tvekyldighet, "relativitet", i beskrivningen av relationen mellan en viss form och ett givet innehåll, t. ex. är adelns form också dess innehåll: en viss hederskodex.

Kapitel 3, "Det oavslutliga livets former", handlar om det spänningsfyllda förhållandet mellan begreppen form och liv i den sista fasen av Simmels skriftställarskap. I likhet med i föregående kapitel ges först en bakgrundsteckning, denna gång av sekelskiftets livsfilosofi, med fördjupande nedslag hos tänkare som Nietzsche, Dilthey och Bergson. I centrum för kapitlet står begreppsanalysen av främst boken *Lebensanschauung*, och särskilt begreppen form och liv i denna, men också synonyma och associerade begrepp som innehåll, *Gebilde*, *Geist*, värld och idé diskuteras. Stockelberg hävdar att Simmel här i högre grad än annars tillämpar en dialektisk metod och ett paradoxalt uttrycksätt, vilket gör att – uttryckt med författarens begreppsapparat – begreppsrelationen inte entydigt kan definieras som vare sig motsats eller släktskap. Livet kräver döden som sin motsats och som "sin specifika innebörd och form". Livet skapar enligt Simmel mer-än-liv, det överskrider ständigt sig självt, objektivrar sig i former som blir främmande för oss. Livet behöver en boning och bygger sig formen som blir dess fångelse – det är Simmels egen liknelse. En motsättning uppstår mellan subjekt och objekt, mellan individerna och *ideelle Gebilde* respektive *objektiver Geist*. Här fogas den ena begreppsliga paradoxen till den andra: *Geist* är både liv och form, form är både allmän och individuell, innehållet är såväl liv som form och *Gebilde*. Analysen av den livsfilosofiska terminologin omfattar även tillämpningen av begreppen i Simmels kulturkritik respektive i hans skrifter under första världskriget. Simmels syn på kriget sätts i den senare studien, i motsats till vissa åsikter i den tidigare forskningen, bestämt i relation till dennes livsfilosofi och föreställningen om kulturens tragedi.

Avhandlingens fjärde och sista kapitel ägnas åt sammanfattande konklusioner.

Avhandlingen bygger på en ingående kändedom om såväl Simmels tänkande som sekundärlitteraturen om Simmel. Stockelberg har givit sig en snäv, men väl formulerad uppgift, som han har genomfört på ett själv-

ständigt och målmedvetet sätt. Det handlar inte om en nytolkning av Simmels texter på makronivån; avsikten är snarare att på mikronivån precisera vissa strukturella fundament hos desamma. Låt mig, innan jag går över till att sammanfatta avhandlingens resultat, göra några kritiska anmärkningar.

Författaren har översättningar, i många fall egna, av citat i brödtexten, medan de tyska originalformuleringarna återges i fotnoterna. Det skall understrykas att översättningarna i stort sett fungerar mycket bra och visar på ett gott omdöme vid valet av uttryck på svenska. Mer problematiskt är det att diskussionen om de tyska begreppen genomgående förs utifrån de svenska översättningarna av de tyska termerna i brödtexten, vilket skapar intrycket att det är svenska ord som står i fokus för begreppsanalysen, såsom form och innehåll istället för *Form* och *Inhalt*. Författaren ifrågasätter inte att de tyska termerna har exakta motsvarigheter i de svenska översättningsorden.

Stockelberg har valt att fokusera på tre böcker, vilket kanske hos en och annan mindre välvilligt inställd läsare kommer att framkalla misstankar om att detta strategiska urval av texter kan ha styrt analysen och förutbestämt resultatet; tre böcker, tre formbegrepp. Avgränsningen till tre av Simmels böcker, av ett trettioalvtal att välja på, är avgörande för undersökningen, och även om det onekligen är viktiga verk och också andra texter om Simmel dras in i diskussionen, borde valet av *just dessa* böcker ha motiverats. Varför inte t. ex. *Über sociale Differenzierung* (1890) eller *Philosophie des Geldes* (1900)?

Den konsekvent och inte utan skarpsinne genomförda begreppsanalytiska metoden gör avhandlingen särskilt intressant. Stockelberg undviker skickligt misstaget att i alltför hög grad hänga upp undersökningen på enstaka ord och ofta mer förvirrande än förklarande etymologier; han sätter hela tiden de undersökta termerna i relation till såväl språkliga som intellektuella sammanhang i texterna. Den närmast strukturalistiska metoden går ut på att ordet form studeras i relation till andra ord och till andra relationer av ord. De relationer som tas upp i avhandlingen är mot-satser respektive betydelsenärhet. Om sålunda vissa *typer* av relationer är givna, så återstår det att fastställa vilka *specifika* relationer som är av intresse i texterna. Det ger sig av att vissa relationer av ord anses vara konstitutiva för ett visst begrepp och därmed sär-

skilt betydelsefulla; dessa ordkomplex kallas terminologier. Författaren understryker att varje terminologi innebär ett perspektiv, och att avgränsningen av en terminologi inbegriper ett val från begreppsanalytikerns sida.

Begreppen sägs vara "reella företeelser", som man kan lyfta ur sina kontexter och analysera i sina beståndsdelar. Men samtidigt hävdas att begrepp inte är oföränderliga eller oberoende av samhället och mänskligt handlande. När det kommer till kritan är det dock det förstnämnda synsättet som har varit bestämmande för begreppsanalysen. Stockelberg utgår från antagandet att alla innebörder hos ett ord inte aktualiseras vid alla användningar, och mot det är ingenting att invända. Men hur avgör man då om det är *olika* begrepp som uttrycks med ett ord i texterna, eller om det är olika innebörder hos *ett och samma* begrepp som dyker upp vid olika tillfällen, eller om det är samma begrepp, som har förändrats? Om det som i det här fallet handlar om tre, eller flera, olika formbegrepp, eller om samma formbegrepp, som rymmer en mängd olika innebörder?

I själva verket laborerar författaren med fler former än de tre som framhävs explicit, och som anknyter till de olika böckerna i de olika kapitlen. Ofta omnämns förutom kunskapsform, interaktionsform och livsform, vad författaren kallar ett vardagligt formbegrepp, som dock inte närmare förklaras. Och hur är det med det estetiska formbegreppet i Simmels många konstpsykologiska och sociologiska essäer, som visserligen inte diskuteras i avhandlingen? Är det ett eget begrepp, eller kan det underordnas något av de andra? Osv.

Begreppsanalysen leder gång efter annan fram till att användningen av termerna i texterna är behäftad med diverse logiska svagheter: bristande precision, avsaknad av koherens, vaghet, etc. Nu är Simmel närmast notoriskt vag och osystematisk som tänkare, men Stockelberg beslår även Kant, som ju inte har rykte om sig att vara direkt slarvig med begreppen, med oklarheter och tvetydigheter i språkbruket på ett sätt som sägs vara utmärkande för vardagsspråket. Men är det alltid tänkandet det är fel på? Kan inte vagheten och otydligheten också vara en konsekvens av att Stockelberg utgår från axiomet att tänkandet måste rekonstrueras utifrån terminologins *inre* relationer – i en kontext som begränsas till den teoretisk-logiska dimensionen ("teorier, begrepp och terminolo-

gier”, 5) – via en analys som ”i stor utsträckning bygger på citat ryckta ur sitt sammanhang”, där orden, som författaren själv påpekar, ”ofta har en konkret referens” (202)?

Givetvis är det en metod som strider mot allt vad historisk-samballeglig kontextualisering och hermeneutik heter, och jag tror, utan att fördenskull anta att den strukturalistisk-relationistiska metoden är totalt felslagen, att ord och begrepp i idéhistoriskt intressanta texter oftare med fördel kan tolkas som led i diskursiva strategier eller som inslag i kommunikativa handlingar. Betraktade ur det perspektivet måste begreppens precision bedömas inte mindre i deras *yttre* relation till specifika historiska och sociala sammanhang. I de konkreta kommunikationssituationer i vilka de används visar sig kanske Simmels vaga och oklara termer i många fall vara relativt logiska, dvs. adekvata.

Men om, som Stockelberg hävdar, begreppen både har en teoretisk-logisk och en historisk-social aspekt, vore det rimligt att olika metoder tillgreps beroende på vilken typ av texter eller frågor det handlar om i det konkreta fallet. Den Stockelbergiska begreppsanalysen lämpar sig bra för att klargöra den teoretisk-logiska dimensionen hos begreppen. Men när det kommer till ordens konkreta innebörder, så tycks de gäckta analytikern och likaså falla igenom maskorna i hans fångstnät.

Avhandlingen har exkurser om begreppen *Wechselwirkung* och *Kultur*, men inte om begreppet *Form*. Där man skulle ha väntat sig ett avsnitt om formbegreppet finns en analys av *Kritik av det rena förnuftet*. Stockelberg motiverar utgångspunkten hos Kant med att många, inklusive Simmel, menade att Kant hade revolutionerat filosofin; han var närvarande och viktig i samtidens vetenskapsteoretiska debatt. Och det är ju odiskutabelt. Men det var också andra tänkare. Läsningen av Kant är väl ägnad att inge förtroende för författarens exegetiska förmåga. Men är, som han påstår på sidan 27, kunskap *a priori* verkligen bara möjlig om vår kunskap och inte om den empiriska världen? Om vilken värld skulle vi annars ha kunskap *a priori*? Är det inte om den empiriska världens form vi kan ha säker kunskap?

Kanttolkningen rör sig dock aldrig bortom det grundläggande, och kunde ha kokats ner till det begreppsliga sammanhang som är relevant för avhandlingen. Författaren gör inte någon analys av några andra formbegrepp

hos Kant, men menar att en sådan undersökning skulle vara intressant. Det skulle ha varit intressant att se en motsvarande analys av *Kritik der praktischen Vernunft* (1788), där distinktionen form–materia likaledes som bekant är central, och en jämförelse av detta formbegrepp (*die Form des Gesetzes*) med Simmels sociologiska former i deras egenskap av interaktionsformer, i kontrast till kunskapsformerna i *Kritik av det rena förnuftet* och *Probleme*.

Varför anknöt Simmel till Kant i första hand? Vad har Kant att göra med Simmels program för sociologin? Med livsfilosofin? Vilken är arten av Simmels kantianism? Hur förhåller sig Simmels kantianism till samtidens nykantianism? Simmel sägs vara ”Med Kant mot realismen”, men vad innebär det för Simmels förhållande till idealismen? Stockelberg talar hellre med ett modernt uttryck om antirealismen hos Simmel. Författaren nämner i inledningen Hegelrenässansen i början av 1900-talet. Vad har den att göra med Simmels livsfilosofiska formbegrepp och hans strävan att ta ”sig ur det rena förnuftets trånga och dikotomiska kostym” (298)? Med Simmels begrepp *objektiver Geist*? Om Simmels texter hade tolkats utifrån Hegels *Phänomenologie des Geistes* (1807) skulle säkert andra sidor av Simmels formbegrepp ha framträtt i relief.

Den ende tänkare vid sidan av Kant som på allvar relateras till Simmel är Marx. Här blir tolkningen enligt mitt förmenande ibland väl harmoniserande (Simmel som praxisfilosof), till och med vid något tillfälle för marxiserande, när det hävdas att Simmel uppfattar den ekonomiska utjämningen som en ”nödvändig betingelse” för all social utjämning, vilket nog bygger på en felaktig tolkning av Simmels diskussion i *Probleme* (jfr 146 f.). Märkligt nog diskuteras dock inte den viktiga roll som Marx analys av varuformen och reifikationen hade för Simmels kulturfilosofi och det livsfilosofiska formbegreppet (egenlogiken hos objektiva *Gebilde*).

En analys som gjorde mer av Simmels relation till Hegel och idealismen skulle också ha gjort den marxistiskt färgade kritiken, från Lukács till Habermas, av Simmels metafysiska uppfattning av formerna – och i samband därmed hans ”misstolkning” av alienationen – mer begriplig.

Förutom en diskussion om relationen till Hegel saknar man framförallt en jämförelse med Max Webers tänkande. Weber, som var

Simmels vän och supporter i en ofta anti-judisk akademisk värld, är faktiskt helt frånvarande i avhandlingen. Hur intressant hade det inte varit att t. ex. jämföra Webers idealtypsbegrepp med Simmels sociologiska formbegrepp eller deras uppfattningar om den historiska metoden, om värderingar i vetenskapen, om kulturens tragedi osv. Ett annat bevis på att nykantianerna inte tillhör författarens favoriter finns på sidan 125, där Stockelberg påstår att Simmel inte använder Windelbands distinktion nomotetisk-ideografisk i *Probleme*, medan redan hans eget referat ger vid handen att han åtminstone i sak tillämpar denna distinktion.

Det finns alltså här och var luckor i avhandlingens kontextualisering, som till viss del beror på att Stockelberg inte är intresserad av att studera tidens strömningar, Simmels personliga relationer och vad som annars kan ha utövat inflytande på Simmel. De begreppsliga positioner som identifieras med vissa tänkare på det diakrona idéhistoriska planet utgör avhandlingens enda historiska kontext. Som förklarande kontext räcker den ibland inte till för att belysa Simmels position.

Stockelberg gör inte riktigt sig själv rättvisa när han sammanfattar sina resultat. Han gör mer än vad som tas upp i konklusionen. Han säger sig ha visat att form är ett mycket centralt ord i Simmels texter, med många och skiftande innebörder; att form och innehåll är relativa begrepp – vad som är form ur ett perspektiv är innehåll ur ett annat; att formerna i sig är relativa, inte nödvändiga; att Simmel räknar med fler former än vad Kant gör och till skillnad från denne betraktar dem som underkastade förändring. Författaren lägger särskild vikt vid det överindividuella plats i Simmels tänkande.

Att Simmels sociologiska analyser präglas av ett samspel mellan det överindividuella och det mellanmännsliga eller interaktionen, blir enligt Stockelberg desto tydligare genom analysen av termen form, eftersom denna term har båda dessa betydelser. I konklusionen diskuteras emellertid bara Simmels position i förhållande till mästerpositionen Kant. Men författaren har i varje kapitel presenterat flera andra tänkare, vilkas termer och begrepp ”sannolikt” har varit av betydelse för formandet av Simmels egen position (23). Dessa resonemang, som upptar ca 70 sidor av avhandlingen, lämnas hängande i luften, då de inte förankras i den konkluderande sammanfattningen. Hur förhåller sig t. ex. Durkheims begrepp om det överindividuella till Simmels? Ja, det diskuteras på sidorna 188 och 226, men alltså inte när resultatet av undersökningen sammanfattas.

David Stockelberg har genomfört en begreppsanalys på ett mer energiskt och djuplodande sätt än vad som tidigare har gjorts inom svensk idéhistorisk forskning. Avhandlingen kan i detta avseende tjäna som exempel för andra forskare. Avhandlingen lägger fram resultat som också borde vara intressanta för den internationella forskningen, mot bakgrund av att en noggrannare undersökning av Simmels formbegrepp länge har varit ett *desideratum* bland Simmelforskare. Förutom att den alltså fyller en lucka i Simmelforskningen, är Stockelbergs avhandling ett tungt vägande bidrag till den hittills mycket sparsamma svenska litteraturen om Simmel, en tänkare som det lönar sig att stifta bekantskap med. Detsamma, vill jag påstå, gäller också för denna avhandling.

Jonas Hansson

Passage mellan medier

Thomas Karlsruhn, *Passage mellan medier: Vilém Flusser, datorn och skriften*. Göteborg: Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 2005. 481 s. ISBN 91-628-6486-6.

För Manuel Castells är det framväxande nätverkssamhället oupplösligen förbundet med den nya informationsteknologin; det nya med det nya nätverkssamhället är inte minst dess informationsteknologiska grund. Han talar

därför också om ett informationsteknologiskt paradigm. Thomas Karlsruhn vill i sin doktorsavhandling ge ett bidrag till undersökningen av ”idébildningen kring den nya informationsteknologin”, ett som han ser det förhållandevis negligerat tema, och därmed också till att ”för djupa förståelsen av den samtid som vi befinner oss i” (8 f.). För detta ändamål väljer han att fokusera på Vilém Flusser, tjeckisk-judisk-brasiliansk-europeisk filosof – så måste man nog skriva – som levde 1920–91.

För de flesta torde Flussers namn vara relativt obekant. Detta förklarar att det ena av avhandlingens båda övergripande syften helt enkelt är att ge en allmän presentation av Flusser och delar av hans filosofi på svenska. Inom snävare kretsar torde Flusser vara bekant som en mångfasetterad filosofisk författare, men framför allt som en av den nya mediekulturens profeter och uttolkare, som under 1980-talet uppnådde stor ryktbarhet. Avhandlingens andra övergripande syfte, tillika det viktigare av de båda, är att ge ett bidrag till den internationella Flusserforskning som växt fram under senare år, framför allt genom en historisk kontextualisering av dennes mediefilosofi. Här inställer sig förstas omedelbart en något brydsamma fråga: Hur bidrar man till den internationella forskningen med en avhandling skriven på svenska?

I det följande kommer jag först att kort presentera avhandlingens uppläggning. Därefter kommer jag att ta upp ett antal teman och punkter som jag menar låter sig diskuteras på olika sätt; framför allt vill jag peka på några tänkbara fördjupningar och alternativa kontextualiseringsmöjligheter. Avslutningsvis gör jag ett försök till helhetsomdöme om avhandlingen.

I det första kapitlet presenteras avhandlingens specifika syften och frågeställningar. Vidare ges en fyllig presentation av den internationella Flusserforskningen, och av vad som hittills skrivits i ämnet på svenska, vilket inte är mycket. Därutöver redogörs för utgåvor, textsituation och förefintligt arkivmaterial, som återfinns i Köln. Det andra kapitlet tar upp Flussers biografi, med tyngdpunkt på den intellektuella biografin; uppväxten som tyskspråkig jude i Prag (1920–39), isolationen och etableringen i Brasilien (1940–71), återkomsten till Europa, det nomadiserande livet där och den sena ryktbarheten (1972–91). Det tredje kapitlet behandlar olika aspekter av Flussers tänkande och verk: valet av essän som framställningsform, hans egensinniga stil och skrivsätt som filosof samt hans förhållande till olika samtida filosofiska idéströmningar.

De båda följande kapitlen, fyra och fem, genomför en kontextualisering och närläsning av två av Flussers centrala arbeten från de sista åren: *Ins Universum der technischen Bilder* (1985), som behandlar datorn som bildmedium och samhällsomvandlare, och

Die Schrift: Hat Schreiben Zukunft? (1987), som profeterar skriftkulturens förestående undergång. Dessa båda texter skärskådas i förhållande till två teoribildningar som utformades decennierna efter andra världskriget, å ena sidan cybernetisk teori, å andra sidan teorier om skriftlighet. Ledmotivet för denna kontextualisering utgör i båda fallen relationen mellan människa och teknik. I det avslutande sjätte kapitlet relateras Flusser till sin idéhistoriska samtid, genom en jämförelse med postmodernismen, personifierad av Lyotard och Baudrillard. Avhandlingens slutsats sammanfattas väl i följande citat – med förbehållet att den rymmer mycket mer än så: ”Flussers essäer från åttiotalet kan läsas som en kontinuerlig inregistrering av den castelliska informationsålderns ankomst, samtidigt som föreställningar och begrepp i dem vittnar om en fast förankring i tidigare årtiondens diskussioner” (426).

Jag kommer nu att ta upp ett antal teman av skiftande karaktär. Det handlar naturligtvis om ett ganska så idiosynkratiskt urval. Oundvikligen är det flera viktiga teman i avhandlingen som inte alls berörs eller kommer på tal, t. ex. kontextualiseringen av Flussers texter i förhållande till cybernetik och skriftlighetsteori.

Thomas Karlsruhn säger sig vilja genomföra en textläsning utan hänsyn till författaravsikt. Detta val av tillvägagångssätt koliderar enligt mitt förmenande i viss mån med Flussers förkärlek för essäformen, såsom särskilt lämpad för att gestalta en individuell erfarenhet, som ”kongenial med existensen” (169). Polemiskt uttryckt: just i Flussers fall borde man inte välja bort författarens avsikt och motiv; det essäistiska livet och essän som uttrycksform bildar en helhet, ”tangelinjer och livslinjer i förening”, som Vitalis Norström en gång skrev om den boströmska filosofin. Att Karlsruhn i detta fall inte förfar helt konsekvent, utan visst tar hänsyn till författaravsikten, är som jag ser det till fromma för avhandlingen.

Som ett bidrag till den internationella Flusserforskningen ser Karlsruhn framhävandet av hur uppväxten i Prag kom att präglade Flussers livssyn och filosofiska verk. Snarare än att ”livet i rotlösheten” tog sin början först i och med landsflykten 1939, så grundlades och formades denna rotlöshet redan i uppväxtmiljön. Utan att på något sätt bestrida detta bidrag vill jag kommentera det på några

punkter. Det handlar om ett mycket intressant tema: upplevelsen av Prag som den isolerade ön, som ett uråldrigt mystiskt väsen, som rotlöshetens hemvist. Dels hade jag gärna sett att författaren hade redovisat ett något rikare källmaterial och gjort en något fylligare framställning. Han nöjer sig i hög grad med att samköra Flussers självbiografiska anteckningar från början av 70-talet, postumt publicerade under titeln *Bodenlos: Eine philosophische Autobiographie* (1992), och den amerikanske historikern Scott Spectors bok *Prague territories: National conflict and cultural innovation in Franz Kafka's fin de siècle* (2000), vilka förvisso passar varandra som hand i handske.

Att en Pragjudisk identitetskris förelåg under mellankrigstiden vill jag inte bestrida. Jag hade dock gärna sett en diskussion av vilka kriterier som rimligen måste vara uppfyllda för att man skall kunna tala om att en identitetskris av någondera slaget faktiskt föreligger, av vilken bevisbörd man tar på sig vid en sådan argumentation. Det förefaller bara alltför lätt och tilltalande att projicera in kriser av olika slag i de idehistoriska miljöer som förefaller intressanta eller har frambragt intressanta människor och idéer. Följande tankegång är minst sagt vag: "just Flussers mystifiering av staden är ytterligare en indikation på ett slags kris" (73). Vad jag emellertid framför allt saknar är en fylligare diskussion av temat "hemlöshet", "rotlöshet", vilket författaren för övrigt ser som det ledmotiv som löper genom hela Flussers liv och verk. Här hade jag gärna sett en ytterligare contextualisering. Förutom att temat går tillbaka på den tyska romantiken – Novalis: "filosofi som hemlängtan" – så var det helt klart ett motiv som låg i luften under mellankrigstiden, som appellerade till en bred europeisk erfarenhet. Man återfinner det hos så vitt skilda tänkarprofiler som Heidegger, filosofen från Schwarzwald, Lukàcs, den ungerske aristokraten som blev marxist, och Plessner, av halvjudisk börd och borgerlighetens försvarare när denna hotades från höger och vänster av olika gemenskapsideologier. Av de nämnda torde Plessner, när han framhäver människans konstitutiva hemlöshet, människan som rotlös i sitt innersta väsen, vara den som ligger närmast Flusser: "Den som håller fast vid anden vänder inte hem."

Novalis, ärkeromantikern, reste på sin tid kravet att "världen måste romantiseras" för att räddas undan filisterlivets sövande stug-

värme. Lite av samma andas barn tycker jag mig möta när Flusser skriver att "essän förvandlar sitt tema till en gåta" (172). Karlsruhn är för övrigt väl medveten om möjligheten av fruktbara jämförelser med den tidiga tyska romantiken. När Flusser t. ex. besvärjer möjligheten av en annan kunskap än den vetenskapliga, en estetisk kunskapsform, så återfinns en träffande hänvisning till det romantiska fragmentet. Även detta tema tycker jag med fördel kunde ha följts upp något mera. Den betoning av samtalet, symfilosofin och symposin, av jag-du-relationen som kommunikativ process, som man återfinner hos bröderna Schlegel, Novalis och andra under åren kring sekelskiftet 1800, har enligt mitt förmenande uppenbara motsvarigheter i centrala tankegångar hos Flusser, t. ex. tanken om essän som en "monolog på jakt efter en dialog" (171) och föreställningen om ett framtida dialogiskt samhälle. Jag menar att det hade varit av intresse att följa upp detta spår mer än vad som nu görs i avhandlingen. Detta hade naturligtvis bidragit till att göra en redan lång avhandling ännu längre. Men – i detta fall – inte mig emot!

När det gäller de filosofiska idéströmningar som inspirerade Flusser pekar författaren på existensfilosofin, nykantianismen och den tidiga analytiska filosofin. Med avseende på existensfilosofin ligger denna påverkan i öppen dager; den lyfts också fram på ett mycket övertygande sätt i avhandlingen. Förutom av Heidegger, som han läser existensfilosofiskt, påverkades Flusser även starkt av framför allt Camus och Buber. När det gäller nykantianismen och den analytiska filosofin tycker jag dock att vad som redovisas som påverkan är tämligen magert. "Fler idéströmningar hade kunnat nämnas och diskuterats" (208). Vilka då? Här är Karlsruhn förhållandevis tystlåten.

En möjlighet som antyds är jämförelser med traditionen av judisk messianism. Själv skulle jag vilja föreslå den tyska traditionen av filosofisk antropologi, med namn som Scheler, Plessner och Gehlen, som en i sammanhanget intressant idéströmning. Även inom denna sökte man aktivt kontakt med naturvetenskaperna, och där finns en viss närhet till existensfilosofin. En viktig beröringspunkt med Plessner har redan antytts. Gehlen gjorde i sin tur i efterhand stor sak av att ha föregripit grundtankar inom cybernetiken, när han utlade den mänskliga hand-

lingen som ett återkopplingsssystem. Detta är intressant med tanke på den betydelse som cybernetiken senare skulle komma att få för Flusser. Med en text som *Die Seele im technischen Zeitalter* (1957) befinner sig ju Gehlen också tematiskt i omedelbar närhet till Flusser.

En *prima facie*-egendomlighet hos Flusser är att han betraktar datorn som ett bildmedium. Att fotografiet och teven utgör bildmedier framstår som uppenbart, men att det samma skulle gälla även för datorn är allt annat än uppenbart. Datorerna kan ju knappast sägas ha bidragit till att minska den mängd text som är i omlopp i världen. Nyckeln till en förståelse är här antagligen Flussers begrepp om vad som utgör en *teknisk bild*: denna är just inte en avbild av ett stycke verklighet, utan rymmer föreskrifter, program, modeller varigenom verkligheter frambringas. Mera specifikt består en teknisk bild av punktelement som bildar en mosaik. Jag hade gärna sett att Flussers position här hade problematiserats lite mera, emedan hans föreställning om datorn som bildmedium framstår som uppenbart konstraintuitiv.

Karlsohn skriver mot slutet av sin avhandling i en polemisk vändning att Flusser i sina skrifter från 80-talet är ”rov för en typ av utopiska förhoppningar som tjugo år senare framstår som lika tidsbundna som orimliga” (426), t. ex. visionen av ett dialogiskt samhälle, ett ”nätverkssamhälle där ett allomfattande, demokratiskt och mellanmänniskt samtal kan växa fram” (249). Här är jag benägen att säga att Flussers vision ingalunda är överspelad, utan helt visst lever idag. Man kan t. ex. hänvisa till Michael Hardts och Antonio Negris förvisso omstridda, men också mycket uppmärksammade, försök att mot det globala ”imperiet” mobilisera ”mängden”, och deras föreställning om ett alternativt globalt samhälle. ”The multitude too might be conceived as a network: an open and expressive network in which all differences can be expressed freely and equally, a network that provides the means of encounter so that we can work and live in common” (Se Michael Hardt & Antonio Negri, *Multitude* [2004], xiii f.).

Jag tänker även på det myckna surret kring vad man idag på informationsteknologins område kallar Free Open Source Software, där kreativiteten och produktiviteten äger rum i utspridda nätverk som kännetecknas

av tillgänglighet och öppenhet, snarare än av att vara centralt styrda och hierarkiskt organiserade. Det är i detta sammanhang inte alls orimligt att tala om nätverk av dialoger och kollektiva kreatörer, varigenom man befinner sig inom Flussers tankevärld. Föga överraskande så har också Hardt och Negri hoppat på detta tåg: ”One approach to understanding the democracy of the multitude, is as an open-source society, that is, a society whose source code is revealed so that we all can work collaboratively to solve its bugs and create new, better social programs” (ibidem, 340). Detta är naturligtvis ganska vaga antydningar, men jag undrar om inte Flusser här har en viss aktualitet, snarare än att han skulle vara historiskt överspelad; det handlar fortfarande om en utopisk förhoppning om ett radikalt annorlunda samhälle, men utopin lever och frodas!

När det gäller Flussers förhållande till postmodernismen så finns det uppenbara beröringspunkter, samtidigt som de båda också befinner sig på kollisionens kurs. Hos Flusser återfinns t. ex. ingen föreställning om ett ”radikalt decentralerat subjekt”, utan den ”existensfilosofiska grundorienteringen är utslagsgivande” (424 f.). Flusser var i sina skrifter från 80-talet förvisso i flera avseenden tidsypisk, men han var också i viktiga avseenden i högsta grad otidsenlig. Här är som jag ser det en jämförelse med den tidigare nämnde Gehlen instruktiv. Med begrepp som kulturell kristallisation och *post-histoire* var Gehlen nästan något av en tidig postmodernist. Men han var också djupt förankrad i en, med Niklas Luhmanns uttryck, ”gammaleuropeisk” tankevärld, där ord som aktör, handling, motiv, ansvar, profitörer och utsugna hade både mening och referens. Jag skulle vilja säga att denna spänning är än mer accentuerad hos Flusser; denne var på en och samma gång den nya mediekulturens överstepräst och en gammaleuropeisk tänkare. Denna intressanta spänning i Flussers liv och verk kommer fram mycket bra i avhandlingen.

Nu till det avslutande helhetsomdömet. Thomas Karlsohns avhandling är skriven med en föredömlig klarhet och översiktlighet. Den kännetecknas av en säkerhet och tillförlitlighet i framställningen och i de diskussioner som förs. Författaren äger förmågan att se och dra de långa linjerna, dvs. att genomföra en historisk contextualisering. Samtidigt är det framför allt på denna punkt som jag för-

sökt peka på tänkbara fördjupningar och alternativa möjligheter. Författaren äger lika så förmågan till en fokuserad läsning, till att fingraska texter och vaska fram nyanser ur dem. Med avseende på avhandlingens ena övergripande syfte, att presentera Flusser för en svensk läsekrets, måste sägas att det uppnås med råge. Ifråga om det andra övergripande syftet, att ge ett specifikt bidrag till den internationella Flusserforskningen, så är mitt bestämda intryck att även detta röner framgång.

Avhandlingen är vidare stilistiskt välskrivnen. Trots sin längd känns den inte lång att

läsa. Översättningarna av citat är så vitt jag kan bedöma inte bara tillförlitliga, utan därtill lyckade. Avhandlingen kännetecknas av ett minimum av korrekturel, och även formalia i övrigt ger ett gott intryck. Tvivelsutan: Thomas Karlsruhn har skrivit en stark avhandling. Högst önskvärdt vore att åtminstone delar av den, i artikelform eller på annat sätt, publicerades på ett internationellt gångbart språk för att också *kommunicera* dess bidrag till den internationella Flusserforskningen.

Carl-Göran Heidegren

Vad är en neger?

Mikela Lundahl, *Vad är en neger?: Negritude, essentialism, strategi*. Göteborg: Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 2005. 339 s. ISBN 91-628-6474-2.

Negritude föddes bland svarta studenter och intellektuella i Paris på 1930-talet. Dess portalfigurer var martinikanen Aimé Césaire (f. 1913), senegalesen Léopold Senghor (1906–2001) och guayanaren Léon Damas. I Mikela Lundahls avhandling om negritude som företeelse diskuteras de två första och deras uppfattningar.

Afrikaner och karibier som tjänstgjort som soldater i fransk tjänst i första världskriget organiserade sig på 20-talet i ett flertal politiska rörelser för att driva sina krav, inte sällan med marxistisk influens. Ett par andra mer kulturellt inriktade och för negritudeförfattarna avgörande influenser för "upptäckten" av det "svarta" utgjordes av den amerikanska Harlemrörelsen, från vilken flera representanter långa tider vistades i Paris, samt av den fascination som företrädesvis vita konstnärer och litteratörer visade för det primitiva, det vilda och ursprungliga bortom civilisationens fernissa, som kom till uttryck i periodens negrofila rörelser i 20-talets Paris och för vilken Josephine Baker var den självklara symbolen.

Negritudeförfattarna tillhörde en något yngre generation, och inflytandet från marxismen var inte lika starkt som på 20-talet. Detta decenniums mer politiska svarta rörelser förbyts med negritude i en kulturpolitisk och – med Cristopher Millers ord – "mer moderat" riktning, som tar sig uttryck i ett

omfattande litterärt författarskap, men också i en fascination för etnografiska skildringar av Afrika. För Césaire är det rentav genom denna etnografi som han säger sig ha upptäckt Afrika och afrikanerna. Men även för afrikanen Sengor innebär upptäckten av etnografin en uppenbarelse av afrikanens särheter och egenvärde.

Negritudes inflytande var på 30-talet föga omfattande, och vid krigsutbrottet skingrades de tre ledande företrädarna och gick skilda vägar. Även om 30-talet var en viktig formativ period för negritude som rörelse och företeelse, var dess genomslag således ännu rätt begränsat.

Negritude som rörelse exploderar formligen genom en antologi med svarta författare – "negerpoesi" i den svenska introduktionen kort efter – som utkommer 1948, med Senghor som redaktör och med ett mycket omtalat, uppmärksammat och omstritt förord av Jean-Paul Sartre, "Svart Orfeus". Sartre talar här om den afrikanska protesten som ett moment i en dialektisk utveckling, som en "anti-racistisk racism", som antitesen till den vita tesen, en antites som måste följas av att den svarte återigen – och tillsammans med den vite – försvinner i en färglös syntes. Detta kom att uppfattas som problematiskt av många svarta vid den här tiden; som ett förnekande av att det svarta har ett värde i sig. Just som negritude fick sitt stora genomslag påpekade Sartre således att dess betydelse var övergående och begränsad. Emblematiskt är Frantz Fanons kommentar i *Peau noire, masques blancs* (1952): "När jag läste dessa rader kände jag att man bestulit mig på min sista chans." Fanons uppfattning låg annars mycket nära Sartres.

Sartres text och dess betydelse för negritud-
rörelsen ägnas i föreliggande avhandling
en längre problematiserande diskussion. En
viktig roll spelar även ett teoretiskt resone-
mang, inspirerat av postkolonial teori och
framför allt av Gayatri Spivak. Här presen-
teras bland annat hennes begrepp ”strategisk
essentialism”, vars brukbarhet avhandlingen
vill undersöka, trots vissa av Spivak inspire-
rade reservationer.

Diskussionen av negritude är huvudsakli-
gen koncentrerad till ett antal tematiska ka-
pitel, som utgör ungefär hälften av bokens
omfång. Césaires skarpa och av marxismen
influerade kritik av kolonialismen, som främst
kommer till uttryck i hans 40-sidiga skrift
Om kolonialismen från 1950, ägnas ett eget
kapitel. Ett kapitel behandlar vad som kallas
Césaires och Senghors antimodernism. Här
uppmärksammas Césaires brytning med det
franska kommunistpartiet 1956 (som han
varit medlem av sedan 30-talet), liksom
Senghors genomgående mer kritiska syn på
marxismen (Senghor var aldrig medlem av
kommunistpartiet). Senghor, som till skillnad
från Césaire var troende katolik, var kritisk
mot marxismens materialism och sökte i
stället inspiration från andligt inriktade filo-
sofer som Henri Bergson, vars kritik av det
analytiska förnuftet och västerlandets mate-
rialism från 1889 något överraskande anges
som ett exempel på ”negritudes’ första re-
ella inflytande på den universella revolutionen”.
Även den på 50-talet mycket uppmärks-
ammade jesuiten och paleontologen Teilhard
de Chardins andliga filosofi tilltalade Senghor
starkt.

Ett kapitel ägnas deras syn på konst och
estetik. Kapitlet tar avstamp i mellankrigsti-
dens negrofil, med särskild tonvikt på sur-
realismens betydelse för Césaires författarskap.
Hos Senghor, vars konstsyn var mer traditio-
nell, fanns det en stor fascination för svart
autencitet – som den uppfattades av tidens
negrofiler – vilken kom till uttryck i hans
betonande av afrikansens känsla för rytm, som
han menade genomsyrade hela dennes tillva-
ro, egenskaper som först rätt uppskattats av
vita konstnärer och etnografer i vad som kun-
de uppfattas som en början till ett befruktan-
de av den alltför sterila och logiskt-rationella
västerländska civilisationen med den känslö-
samma och mer intuitiva afrikanska kulturen.

Frågan om negerns egenskaper, föreställ-
ningar om afrikanska värden och huruvida

negritudförfattarna kan kallas rasromanti-
ker ägnas ett eget kapitel. Finns det vissa
objektiva egenskaper som kännetecknar afri-
kanen – eller är det egenskaper som enbart
tillskrivs den svarte av herrarna, av de vita?
Senghor tenderar huvudsakligen mot den
förra ståndpunkten, medan Césaire, åtmins-
tone efter andra världskriget, mer lutar åt den
senare. Sartre, som understryker det tillskriv-
na i påstått afrikanska egenskaper, ger i sin
text även klara exempel på en motsatt upp-
fattning.

I det sista tematiska kapitlet diskuteras hur
stora skillnaderna mellan Césaire och Sen-
ghor var. Den förra har ofta uppfattats som
en hybridiseringens och kulturblandningens
förespråkare, enligt författaren, medan den
senare betraktats som essentialist och rasro-
mantiker. Det är en föga rättvisande bild;
tvärtom kan de lika gärna framställas på mot-
satt sätt, menar författaren. Kanske, hävdas
det, var likheterna dem emellan större än
skillnaderna, även om stora skillnader för-
visso noteras.

I ett avslutande kapitel diskuteras kortfat-
tat tre ”typiska och centrala” kritiker av
negritude: Frantz Fanon, författaren Wole
Soyinka samt antropologen James Clifford.
Här saknas emellertid en diskussion av kriti-
ker från det frankofona Afrika. Hit hör ti-
diga kritiker från 60- och 70-tal, som Stani-
slas Adotewi och Marcien Towa, liksom
haitiern Rene Depestre. Samtidigt buntas
negritudes kritiker ofta samman och avvisas
på ett lite för onyanserat sätt, som när de
ogillas för sin ”oförmåga att se nyanser”,
och påstås ofta inte ens ha läst de texter de kriti-
serar.

Avhandlingen har stora förtjänster; det är
inte minst roligt att se negritude behandlat i
en svensk avhandling. Den franska kolonial-
historien, liksom de koloniserades reaktioner
på den, är ett alltför negligerat område, inte
bara på våra breddgrader. Att dessutom för-
söka läsa rörelsen i ljuset av postkoloniala
teorier och pröva framför allt Senghors upp-
fattnings bärighet i såväl dess samtid som i
en senare tid får anses vara lovvärt och till en
del djärvt. Viljan att ifrågasätta traditionella
tolkningar av de ledande förespråkarna är
intressant, låt vara att anmeldaren inte är helt
övertygad.

På det formella hantverket finns inte myck-
et att anmärka. Använda översättningar har
genomgående granskats mot originalen och

inte sällan modifierats, ibland så kraftigt att de kan (och borde?) sägas vara författarens egna. Återgivandet av citat är med ytterst få undantag noggrant och felfritt; översatta citats original återfinns förtjänstfullt i noterna, låt vara att sidhänvisningar till svenska översättningar även i de fall när de inte direkt citeras hade varit användbara. Bibliografin kunde varit mer konsekvent; ska exempelvis engelska titlar ha versaler eller inte? Det är ibland oklart vilken upplaga som använts, originalår för ett antal utländska titlar saknas, felaktig utgivningsort anges för några titlar. Men på det stora hela är akribin tillfredsställande. En del begrepp är dock i behov av förtydliganden, som "albo-européer", "melanistisk". Mer störande är att läsaren i flera längre resonemang ofta saknar belägg; det gäller särskilt en hel del tillspetsade uttalanden av och om framför allt Senghor, liksom att denne ibland refereras i andra hand. Anmärkningsvärt är även att en intervju som varken författaren eller en amerikansk Césaire-introduktör lyckats lokalisera i fransk (original?)version faktiskt ingår i en volym som använts och citerats ur.

Något måste sägas om urvalet av texter. Författaren har valt att fokusera på framför allt teoretiska och programmatiska texter med koncentration på sådana som fått en viss utsträckning kanonisk betydelse. Det betyder att bland annat deras skönlitterära författarskap så gott som helt utelämnats. Att fokusera på de mest uppmärksammade texterna riskerar dock att leda till att man inte beaktar hur centrala idéer kommer till uttryck i andra sammanhang eller den belysning texter med annan inriktning kan ge åt de teoretiska frågorna.

Även kronologiskt är urvalet något problematiskt. Av Césaire är det huvudsakligen texter från perioden före 1956 som diskuteras – förutom utsagor i senare intervjuer, som det givetvis finns anledning att förhålla sig kritiskt till – medan diskussionen av Senghor helt domineras av texter efter det att han tillträtt som det fria Senegals president år 1960. Med tanke på att ett helt kapitel ägnas åt Césaires kritik av kolonialismen, ter det sig olyckligt att Senghors betydligt mer positiva syn på kolonialismen, liksom hans till och med aktiva opposition mot självständigheten ända fram till sent 50-tal, inte uppmärksammas. Som redan noterats saknas en diskussion av flera tidiga kritiker av negri-

tude. Även vad gäller sekundärlitteraturen, som tyvärr inte kommenteras i någon större utsträckning, kan frågor ställas om urvalet. En för bakgrundsteckningen central text som Philip Dewittes *Les mouvement nègres en France 1919–1939* (1985) har således inte använts. Saknas gör också en diskussion av tidskriften *Présence Africaine*, som började utkomma 1948 och som utvecklades parallellt med negrituderörelsen, och i vars regi den afrikanska författarkongressen i Paris 1956 hölls.

Avhandlingens syfte anges vara att förstå negritude som företeelse och inte minst dess emancipativa roll i dess samtid. Författaren understryker här betydelsen av en historiserande läsning för att undvika anakronistiska omdömen. Men det finns också ett tydligt presentistiskt syfte i författarens läsning: frågan hur man kan bedriva politisk kamp och en vilja att se negritude i sin helhet som ett framåttänkande och frigörande projekt.

Avhandlingen vill således läsa författarna i deras samtid. Men vilken är deras samtid? Negritude som term myntas vid 30-talets mitt, en period då de två ledande representanterna också stod i nära kontakt med varandra. I och med krigsutbrottet tycks emellertid denna kontakt ha tunnats ut. "En epok var över 1939." Césaire återvände till Martinique, där han haft sin bas sedan dess, medan Senghor blev kvar i Frankrike och på 50-talet till och med en kort tid innehade en ministerpost, för att 1960 bli det självständiga Senegals förste president. Deras samtid förändras således kraftigt från det första mötet på 30-talet, något som inte tillräckligt beaktas. Att de båda, och särskilt Césaire, hyste rasromantiska åsikter på 30-talet är tydligt, men redan 1950 avvisar denne dylika tankar, medan Senghor förefaller bevara sådana tankegångar i en högre grad och betydligt längre. Samtidigt är det uppenbart att synen på kolonialismen förändras före och efter kriget, liksom i och med självständighetssträvandena på 50-talet och senare.

Handlar negritude om något objektivt, vissa egenskaper hos alla svarta, var de än befinner sig och oberoende av vad kolonialismens förtryck medfört, eller är det egenskaper som svarta tillskrivs och som därmed enbart är subjektiva och historiskt tillfälliga? Mycket av diskussionen kretsar kring denna problematik, och båda positionerna tycks kunna intas samtidigt av de som skildras. Lite

överraskande är att författaren inte, trots en medvetenhet därom, tar fasta på likheterna mellan en essentialiserande negritude och sårartsfeministiska argument och den kritik som riktats mot de senare som förvisso har paralleller hos somliga kritiker av negritudeidén. Många av de egenskaper som tillskrivs negern har också tillskrivits kvinnan, något som med stor tydlighet klargör den tillskrivna karaktären i dessa egenskaper. På liknande sätt har ju diskussionen om politiska argument för och emot essentialiserande synsätt länge förts inom den feministiska diskussionen.

För Senghor – men efter kriget inte alls i samma utsträckning för Césaire – var negritude inte bara en negation eller en antites, utan något genuint och autentiskt, ”namnet för vad den svarta människan är”. Ett mål med negritude var för honom att komma i kontakt med det verkliga Afrika, bortom européernas bild. Det finns också en stor kontinuitet i Senghors texter över flera decennier. På 30-talet diskuterar han ”eviga egenskaper i negersjälén”, negerns ”enviset bondska karaktär”, dennes mer naturliga och spontana sätt och sinnlighet. Negern känner mer än han ser. Afrikanens förnuft är mer intuitivt än analytiskt, en tanke som hämtats från Gobineau, som Senghor också citerar: ”känslan är negersk, liksom förnuftet är hellenskt”. Afrikanen står ännu på 70-talet för Senghor närmare det ursprungliga, den äkta känslan, som i Europa i hög grad gått förlorad, men som han menar vissa europeiska tänkare börjat återupptäcka, varigenom de närmat sig afrikanens ickealienerande förhållningssätt, dennes nära kontakt med naturens rytmer. Överhuvudtaget sägs rytmbegreppet vara centralt för afrikanens hela tillvaro. ”Att dansa är att upptäcka och skapa [...] det bästa sättet att nå kunskap” (Senghor 1961).

Avhandlingen uppmärksammar i hög grad Senghors på detta sätt mycket rasromantiska och i grund och botten fördomsfulla uppfattningar (exemplen kunde mångfaldigas!) och kritiserar dem i viss utsträckning, samtidigt som de tillerkänns en strategisk betydelse, en påstådd nödvändighet i den svarta motståndskampen. Här blir det snäva urvalet texter av Senghor problematiskt, liksom att dennes kritiker i samtiden knappast alls uppmärksammas. Huruvida Senghors uppfattningar, dennes ”strategiska essentialism” – om den verkligen i Senghors fall enbart var strategisk,

något som ter sig svårt att föra i bevis och som det ej ges några klara belägg för – verkligen var en positiv kraft i samtiden kan svårigen bedömas utan att jämföra den med de alternativ som fanns, eller utan att ställa den mot den kritik som han till exempel mötte på den första afrikanska kulturella kongressen i Paris 1956, där bland andra nordamerikanen Richard Wright, haitiern Jacques Alexis och Fanon gav uttryck för mycket skarp kritik mot just Senghor. Diskussionerna vid denna kongress, som bland annat ifrågasatte all idealisering av Afrika – som författaren själv kritiserar Senghor för – uppmärksammas dock inte, trots att såväl Senghors som Césaires och Fanons bidrag kommenteras i andra sammanhang.

Rasromantiken, betoningen av den svartes unika egenskaper, innebar inte en rasseparatism eller ett avvisande av all interaktion mellan raserna, utan samexisterade särskilt hos Senghor med tron på en allmänmänsklig civilisation, en mänsklighet där alla bidrog med sina särigheter. På så sätt kunde afrikanen komplettera det kalla och torftiga europeiska förnuftets värld, eller med Marcien Towas mycket kritiska formulering: afrikanen hänvisades till rytmsektionen i mänsklighetens orkester. För Senghor var dessutom den franska kulturen ett mönster; han motsatte sig inte den franska kulturens utbredning och förblev positiv till den franska kolonialismen ända till sent 50-tal. Särskilt vurmade han för det franska språket, som till och med antogs kunna ”uttrycka väsentliga aspekter av det mänskliga varat”, som dock ”behöver kompletteras med den afrikanska rytmen”.

Avhandlingen ställer frågan om Césaire och Senghor var rasister. De sägs ha uppvisat ”rasistiska tendenser” och ha uppfattat ”ras” som en verklig kategori. Inledningsvis visade de också ett ”förakt för vita”. Det förefaller även ha varit Senghors retrospektiva uppfattning: ”vi talade som Hitler och koloniserörerna, vi förfäktade blodets dygder” (citerat ur T. Denean Starkely-Whiting, *Negritude women* [2002]). Icke desto mindre vill författaren friskriva dem från att ha sett ras som något fysiskt-biologiskt, detta trots ett flertal återgivna citat och resonemang som tycks tala för motsatsen, som när det talas om ”negerafrikanens specifika fysiska och psykiska strukturer för perception”. Ändå hävdas att biologiska skillnader aldrig är grunden för ”kulturella och psykologiska skillnader” (230).

Ett dylikt påstående måste bestridas, åtminstone vad gäller Senghor; i en hyllning till Gaston Berger från 1962 – en artikel som författaren inte uppmärksammar – betonas tvärtom biologiska faktorerens roll för personliga karaktärer. Bergers av Bergson influerade andliga filosofi förklaras med att han var kvartssenegales. Bergers franska blod stod för aktivitet och intelligens, det afrikanska blodet för dennes emotionella egenskaper. Så sent som 1980 kunde Senghor också spekulera om blodgruppers olika psykiska egenskaper. Att Senghor konsekvent ”höll fast vid uppfattningen att negritude har biologiska grunder” hävdas även av den i avhandlingen flitigt åberopade James Arnold, som dessutom understryker och belägger att även Césaire på 30-talet omfattade tankar om rasen och blodet. I Césaires fall rörde det sig emellertid om uppfattningar som han efter kriget på ett mycket tydligt sätt tog avstånd från. Han kunde då också hävda att han inte (längre) omfattade en essentialism av Senghors märke.

Redan 1948 tog den afrikanske poeten Paul Niger avstånd från negritude som ”skapad av etnologers [...] teorier”. Icke desto mindre spelade sådana en stor roll för negritudeförfattarna och inte minst för Senghor. Särskilt tysken Leo Frobenius kom på 30-talet att starkt påverka både Césaire och Senghor. Genom denne menade man sig lära känna det verkliga Afrika. Senghor föreföll ännu sent i livet bevara sin fascination inför dennes studier av afrikanska förhållanden. Den afrikanska kritik av det europeiska förnuftet som Senghor betonar menade han inletts redan av Bergson och hade sina motsvarigheter i europeisk antimodernism. Men det är framför allt den tyska anden som står den afrikanska nära; deras andlighet var besläktad och de gick tillsammans i bräsch för återkomsten för ett intuitivt förnuft, menade Senghor. Frågan inställer sig om inte negritude i åtminstone Senghors tappning i mycket kan ses som en yttring av en europeisk civilisationskritik, en antimodernism i samma anda, något som avhandlingsförfattaren är inne på, men inte riktigt följer hela vägen.

En sådan uppfattning är särskilt tydligt i den i avhandlingen otillräckliga och alltför kortfattade diskussionen av Senghors syn på Afrikas andlighet och monoteism. Att denna i mycket hög grad influerats av läsningen av den belgiske missionären Placide Tempels bok

om bantufilosofi från 40-talet uppmärksammas inte. Om Senghor är okritisk och i hög grad accepterar Tempels teser om en allafrikansk filosofi och genom sin egen kristna tro är beredd att överse med, eller kanske rentav att ta till sig, Tempels tes att ”den enda möjliga fulländningen av bantuidealet är [...] kristendomen” (citerat ur Christopher L. Miller, *Theories of Africans* [1990]), är andra desto mer kritiska. För exempelvis Césaire är Tempels ”en garant för den koloniala ordningen”, för Fanon en skandal. Senghors beroende av europeiska uppfattningar om afrikanska egenskaper och tänkande visar sig här tydligt, tankar som han också fick utstå mycket kritik för.

Författaren vill gärna betona likheter mellan Césaire och Senghor; de bejakade båda upplysningens värden och europeisk teknik, de var båda för en kulturblandning, de tog båda starka intryck av Frobenius. Samtidigt är skillnaderna bara alltför uppenbara: i synen på marxismen, liksom ifråga om religion, estetik, kolonialism, etc. Trots författarens lofvärda syfte att göra upp med schablonbilderna av den aktuella kolonialismkritikern Césaire och den förlegade, rasromantiske Senghor, övertygar knappast försöken att framhäva deras likheter. En tematisering av deras skillnader – trots artiga sentida utsagor från Césaire om deras likheter, som kan ställas mot likaledes sentida, inte kommenterade utsagor om radikala skillnader dem emellan – hade troligen givit intressanta resultat och pekat på skilda strategier, inte minst i synen på kolonialismen.

Det finns som nämnts ett starkt presentistiskt motiv i avhandlingen. Hur föra politisk kamp? Hur kan den förtryckte göra sin röst hörd? Och på vilket sätt lyckades negritude med det? Viljan att se positivt på negritude, att se hur rörelsen gynnade de svartas sak, gör också läsningen av framför allt Senghor alltför välvillig, motsättningar – som författaren, vilket förtjänar att påpekas, på intet sätt sticker under stol med – till trots. Tolkeningen av Senghors rasromantiska eller essentialiserande utsagor om hurdan negern är tolkas snällt och ofta ursäktande, något som dessutom understryks av ett ibland aningen tveksamt språkbruk (”möjligen kan man hävda”, ”inte längre särskilt [...] essentialistisk”, ”kan förefalla”, ”måste inte [...] tolkas i strikt biologistisk bemärkelse”, ”låter ibland som ett biologistiskt resonemang”, etc.), som

i bästa fall fungerar nyanserande men som stundtals får rent apologetiska funktioner och ofta frestar läsaren att inta den motsatta ståndpunkten.

Avhandlingen står på två ben. Den vill dels vara en historiserande läsning av negritude som rörelse och vänder sig mot anakronistiska schablonbilder av dess främsta representanter, dels diskutera hur politisk kamp kan bedrivas utifrån identitetspolitiska utgångspunkter och pröva användbarheten av begreppet ”strategisk essentialism”. I det senare fallet ligger en av författaren kritiserad presentism nära till hands, som tillika riskerar att bli apologetisk när negritude helt enkelt definieras som en frigörande företeelse i sin samtid. Vad gäller historiseringen saknas en tillräcklig uppmärksamhet på kronologin och förändringen över tid, liksom en mer nyanserad och fullödigare bild av negritudes kritiker, som trots att det sägs vara ett av studiens syften bara i ringa grad uppfylls, särskilt som enbart Fanon uppmärksammas bland samtida kritiker.

Många av Senghors mer eller mindre rasromantiska ställningstaganden – påståenden om att negern inte är en abstrakt ras och står i ett ickealienerat förhållningssätt till sin omvärld, i oförmedlad kontakt med varat, etc. – uppfattas och försvaras i viss grad som mobiliserande drag i emancipationens tjänst, samtidigt som dylika uttalanden ofta kritiserats och till och med kan kallas för Senghors ”misstag”. Essentialismen antas således kunna fungera mobiliserande och emanciperande samtidigt som den är problematisk och utgör ett misstag. Denna dubbelhet förefaller passa

väl in i Sartres kritiserade schema; som anti-tes är negritude förstäligt och försvarbart, men som syntes eller slutmål begränsande och farligt.

Var de då essentialister, rasister, biologister? Samtidigt som författaren ställer sig frågan om dylika begrepp alls är tillämpbara, hävdas de ha gått alltför långt i den riktningen, något som emellertid ska förstås som en berättigad reaktion. På en analytisk nivå ges Sartres uppfattning av negritude som antitesen och av dess företrädare som ”antirasistiska rasister” med viss tvekan rätt, men på ett politiskt plan är författaren mera tveksam. För politisk kamp kanske en essentialiserande position kan ha ett visst berättigande, vara en ”ganska framkomlig” väg, då kanske ras kan vara en ”fungerande kategori”? En mobiliserande identitetspolitik som ”ett nödvändigt steg” i kampen men aldrig ett slutmål? Men om särartsfeminismen – med Yvonne Hirdmans ord – är ”livsfarlig”, är inte särartsnegritude, en rasromantisk uppfattning som Senghors, också det? Och är stabila identiteter eller essentiella egenskaper nödvändiga för politisk kamp och handling? Om svaret på den senare frågan är nej, då kan kritik rimligen riktas mot den rasromantik och de essentialiserande ställningstaganden som otvivelaktligen kännetecknade negrituderörelsen. Mot Senghors bakåtblickande, homogeniserande och på många sätt europeiska syn på vad negern sades vara, kan ställas Fanons yttrande på kongressen 1956: i negritude handlade det om en ”neger som den vite vill ha honom”.

Bosse Holmqvist

Framtidsskaparna

Staffan Wennerholm, *Framtidsskaparna: Vetenskapens ungdomskultur vid svenska läroverk 1930–1970*. Lund: Arkiv förlag, 2005. 318 s. Pris 268 kr. ISBN 91-7924-185-9.

Framtidsskaparna är en avhandling som behandlar naturvetenskapens och teknikens relation till ungdomskulturer. Den uppmärksammar inslag i flera elevgenerationers liv som vi mycket sällan möter i modern ungdomskulturforskning. I den forskningen har intresset framförallt varit inriktat på livsstilar, konstarter, droger, motorfordon och kläder. Staffan Wennerholms avhandling ger därför

ny kunskap om viktiga kulturella inslag hos en stor grupp, framförallt manliga, svenska ungdomar. De var elever på läroverkens reallinjer, tekniska gymnasier och aktiva i naturvetenskapliga föreningar eller som fältbiologer. Avhandlingen visar att naturvetenskap och teknik visst kan vara kultur. Det gäller särskilt för den ungdomsgrupp som de äldre hoppades skulle leda landet mot storartade tekniska och ekonomiska framsteg. De såg sig själva som framtidsskaparna.

Syftet med avhandlingen är tvåfaldigt. För det första vill Wennerholm analysera hur man inom denna s. k. vetenskapens ungdomskul-

tur skildrade och framställde livet i skolan, vetenskapen, tekniken m. m. Det handlar om framställningar av och berättelser om vetenskap och teknik, men också om de mänskliga egenskaper, ofta könskodade, som de associerades med. För det andra vill avhandlingsförfattaren skildra och analysera de praktiker, verksamhets- och umgängesformer, men även de medier, som skapade en teknovetenskaplig ungdomskultur. I detta rymms allt från laborationer och exkursioner till föredrag och elevtidningar. Inledningsvis presenteras bl. a. de studerade ungdomarna – läroverkseleverna, teknisterna och fältbiologerna – och studiematerialet, skoltidningar och andra publikationer. Det är till två disciplinöverskridande forskningsfält som Wennerholm söker sig. Dels till det som brukar kallas vetenskaps- och teknikstudier – STS, med den bekanta engelska akronymen – och dels till kulturstudier – *cultural studies*. Det är naturligtvis vissa inslag i dessa tvärvetenskapliga studiefält som här lyfts fram. Det handlar om att studera vetenskap och teknik i ett socialt och kulturellt sammanhang. Thomas F. Gieryns, Steven Shapins och Simon Schaffers idéer om *gränsdragning* spelar en viktig roll. Dessa forskare har i en rad arbeten studerat hur och på vilket sätt vetenskap avgränsas från annan verksamhet. Det sker t. ex. genom att forskarna och den vetenskapliga forskningen tilldelas särskilda kvaliteter.

Centralt för Wennerholm blir också att koppla samman just kunskap och mänsklig identitet. För gränsdragningen inom den vetenskapliga ungdomskulturen definierade inte bara vetenskapen och tekniken; den drog också upp gränser mellan olika typer av människor. Här spelar kön en betydande roll, och det kvinnliga kan sägas ”utdefinieras” i en process av ”dubbel gränsdragning”. Från *cultural studies*, eller rättare sagt från antropologen Clifford Geertz, har avhandlingsförfattaren hämtat idén om att människor ständigt *producerar mening*, som de sedan använder för att förstå verkligheten. *Praktikbegreppet*, slutligen, bygger på Michel Foucault och innebär här att man inte kan nöja sig med att studera uppfattningar om ett visst fenomen. Det krävs också en förståelse av hur dessa gavs möjlighet att verka, det vill säga vilket slags praktik uppfattningen utformades i eller genom. Därigenom har i inledningen de tre viktigaste begreppen i avhandlingen presenterats: gränsdragning, meningsproduktion och praktik.

Avhandlingen är därefter uppbyggd av tre delar med något varierande längd. Den första delen behandlar läroverken och läroverkseleverna ur ett brett perspektiv. Här skildras läroverken som institutioner, och vi får kunskap om vilket slags kultur som eleverna själva formade och vad de gjorde. Det som pågick, hävdar Wennerholm, var ett slags självfostran till allvar, trots att det också fanns inslag av skämt och ironi. Läroverkseleverna drog, genom sina framställningar och praktiker, upp gränser mellan sig själva som något av en samhällselit och andra ungdomar, framförallt de ”självförsörjande”. I detta ingick också ett avståndstagande från den kommersiella nöjeskulturen.

Den andra delen undersöker föreställningar om naturvetenskap och teknik bland elever som studerade vid reallinjer och tekniska läroverk och engagerade sig i naturvetenskapliga föreningar. Avhandlingen analyserar hur denna grupp framställde naturvetenskapens och teknikens bidrag till samhälle och kultur. Viktigt i sammanhanget är hur naturvetenskapen definierades i relation till humaniora och även till religiösa föreställningar. Naturvetenskapen och naturvetaren blev till representanter för det moderna, medan humaniora sågs som tillbakablickande. I mångt och mycket var detta en ”reformulering” av de positioner som intogs i den allmänna debatten om de två kulturerna. Också denna gränsdragning bland ungdomarna handlade om att upprätta gränser mellan människor som företrädde olika ämnen. Det visar sig att läroverkselevernas meningsproduktion upprepar den stora, dominerande berättelsen om det teknovetenskapliga framsteget. Men berättelsen och argumenten tar form genom eleverna själva och kommer till användning i ett sammanhang av självfostran. Man pekade själv ut vad framtiden krävde av kunskaper, attityder och färdigheter.

Det fanns i denna vetenskapens ungdomskultur en stark tro på att det var naturvetare och tekniker som skulle bygga det framtida samhället. Även om inställningen till naturvetenskap och teknik var bejakande, fanns också spår av ambivalens under mellan- och efterkrigstid. Rationaliseringar, arbetslöshet och atombomber fick eleverna att reflektera över hur den rätta utvecklingen mot framtiden skulle se ut. Företeelser som specialisering och snäva fackkunskaper ventilerades, vilket bidrog till att identifiera viktiga egenskaper

hos den ungdom som skulle leda utvecklingen framåt. Detta gällde i särskilt hög grad för den nya grupp av läroverksungdomar som trädde in på scenen genom etableringen av tekniska gymnasier och senare högre tekniska läroverk. Bland teknisterna blev yrkesrollen mer central som identitetsskapare, och den direkta samhällsnyttan betonades starkare än bland de allmänna läroverkens naturvetenskapliga elever. Också bland teknisterna drogs gränser mellan den manliga tekniken och det kvinnliga. Teknisk sakkunskap knöts till manlighet och de egenskaper som ansågs betydelsefulla hos den gode teknisten gavs manliga konnotationer.

Innehållet i den tredje delen av avhandlingen är rätt mångfasetterat. I centrum står den verksamhet eller praktik som bedrevs av den studerade ungdomsgruppen. Det handlar om sådant som resor, exkursioner och laborationer. Men här uppmärksammas också vad läroverksungdomen ansåg vara karaktäristiskt för naturvetenskap, forskning som yrkesverksamhet och de normer och ideal som knöts till det vetenskapliga och forskaren som person. Dessutom finns i denna del av avhandlingen ett kapitel om fältbiologerna, som blir något av ungdomens vetenskapliga motkultur, särskilt från slutet av 1960-talet och framåt. Samtidigt som fältbiologerna fostrade sig själva i en stark vetenskapstro, fanns bland dem också en närmast romantisk känsla för naturen, som hamnade i motsättning till den dominerande uppfattningen om naturvetenskapen och tekniken som självklara och oproblematiska lokomotiv för framsteg och framtid.

Avhandlingen avslutas så med en något ovanlig sammanfattning. Den är också en självständig analys, med Rikstävlingen Unga forskare i centrum. Wennerholm placerar den vetenskapliga ungdomskulturen i relation till naturforskningens och teknikens vuxna domäner. Han ser tävlingen som ett exempel på ett gränssnitt mellan teknovetenskapens officiella sfär och ungdomskulturen. Det sker en problematisering av gränserna mellan vad som är vetenskap och vad som är hobby, vilka som är riktiga vetenskapsmän, ”unga forskare”, och vilka som är amatörer. Avhandlingen avslutas med den lilla historiska gåtan om finalisten Torbjörn Andersson, som uteblev från finalen på tävlingen Unga forskare. Och han får väl ses som ett exempel på att inte alla naturvetenskapligt intresserade

ungdomar lät sig inordnas i det teknovetenskapliga systemet. Andersson ville kanske inte bli någon framtidsskapare?

Framtidsskaparna är en avhandling att lita på vad gäller citeringar, siduppgifter och bibliografiska hänvisningar. Språket i avhandlingen är följsamt och varierat. Ibland blir formuleringarna onödigt abstrakta, men detta är undantag. Wennerholm är en författare som hellre refererar än citerar. Detta gör att citaten i avhandlingen ofta blir väl hårt ”gallrade”. De fungerar mest som små inskjutna illustrationer i referaten. Hade t. ex. läkaren Nils-Erik Landell citerats utförligare, hade han inte framstått som fullt så revolutionär som i avhandlingen. Inte heller hade uppfattningen att vetenskapsmän var tvungna att arbeta ”bortom det mänskligt uthärdliga” betonats, om vi fått veta att det handlade om forskare i det förflutna. Något enstaka fel finns också. Texten talar t. ex. om fältbiologernas diskussioner under perioden 1930–60, trots att organisationen grundades först år 1947. Men detta noteras här bara för att visa att inte ens goda idéhistoriska arbeten är utan skönhetsfläckar.

Framtidsskaparna är en synpunktsrik avhandling. Det gör att den också innehåller en lång rad frågor och teman som är värda att diskutera, och ibland utsäger att ifrågasätta. I en kort anmälan kan bara några få av dessa behandlas. På ett övergripande plan delar jag de flesta av de slutsatser och resultat som presenteras i avhandlingen. Jag tror, exempelvis, att det är fruktbart att studera de naturvetenskapligt intresserade ungdomarna som ett slags subkultur, vilken är relaterad till en bredare vetenskaplig kultur. Även avhandlingens inriktning på frågor kring gränser, praktiker och meningsproduktion är mycket fruktbar. Wennerholm relaterar sig, som sagt, dels mot vetenskaps- och teknikstudier (STS) och dels mot kulturella studier (CS). Inriktningen mot gränser och gränsdragningar hämtade från STS fungerar perspektivgivande i avhandlingen. Även om man kan diskutera lämpligheten i att föra över begrepp som ursprungligen handlade om företeelser inom vetenskapssamhället till en värld av läroverksungdomar.

Användningen av CS är däremot inte lika uppenbar för läsaren. Här saknar jag en diskussion av tidigare ungdomskulturforskning, bl. a. den som handlar om subkulturer. En teoretisk inspiratör eller utgångspunkt för

flera arbeten inom CS, som helt saknas i avhandlingen, är Pierre Bourdieu. Jag tillhör inte den skara som efterfrågar mer Bourdieu eller Foucault i avhandlingar. Men när det gäller just Bourdieu i relation till syftet med denna avhandling finns många beröringspunkter. Han har behandlat utbildningssystemet i en rad arbeten, exempelvis i *Homo Academicus* (1984) och *La noblesse d'État* (1989). Mycket skiljer det svenska utbildningssystemet från det franska, men Bourdieus generella perspektiv att yrkesmässig legitimitet, särskilt inom högstatusyrken, byggs upp genom förvärvandet av kulturellt och socialt kapital på ett specifikt fält, borde ha varit av intresse i just det här sammanhanget. Det finns mycket i avhandlingen som hade vunnit på att ha betraktats i ljuset av flera av Bourdieus arbeten.

Ett centralt begrepp i *Framtidsskaparna* är fostran. Det återkommer i avhandlingens alla delar. Det handlar om läroverkskulturen, vilken ses som fostran till ett vuxet och allvarligt betedande, till skötsamhet, framåtanda och självständighet. Även ungdomarnas ”vetenskapstro” rör fostran. När läroverkselever i sina skoltidningar och föreningar poängterar naturvetenskapens och teknikens framtidssroll, fostras de till en vetenskapstro, framhåller Wennerholm. Även de gränsdragningar som upprättas mellan olika elevgrupper och vetenskaper är fostrande, liksom gränsdragningen mellan de s. k. två kulturerna. Fostran definieras i avhandlingen som självfostran eller självdisciplinering bland läroverkseleverna. I vanligt språkbruk ses fostran som den process varigenom en, oftast ung, människa formas av den omgivande kulturen och dess olika institutioner, vanligen familj och skola. Inom den svenska och även internationella ungdomskulturforskningen har däremot begreppet disciplinering varit dominerande. Man har sett hur myndigheter, skola och föräldrar med olika medel försökt disciplinera ungdomen till att leva rätt och undvika icke önskvärda företeelser: allt från alkohol och sex till bilar och sällskapsdans.

Wennerholm lyckas genom sin inriktning på just självfostran undvika det deterministiska drag som lätt följer av idén om disciplinering. Däremot borde den forskning som rör socialisation ha varit relevant. Socialisation handlar ju om förmedling och inlärnning av färdigheter, som medför att individen formas till en personlighet. Genom socialisation

internaliserar individen samhällets eller gruppens vedertagna beteendemönster, normer, regler, värden och sedvänjor. Till de viktigaste socialisationsagenterna hör familjen, skolan, kamratgruppen, yrkeslivet och massmedia. I det goda syftet att undvika determinism och betona självfostran tenderar ungdomarnas samhälleliga och strukturellt bestämda ”inordning” att skymmas. Uppfattningen att den vetenskapliga ungdomskulturen i första hand var självfostrande gör också att andra aspekter kommer i skymundan. Föreningslivets mångfasetterade funktion av kamratskap, underhållning och personligt identitetsskapande tenderar att försvinna genom att den fostrande aspekten tilldelas huvudrollen.

Nu är det naturligtvis så att ingen framställning som förmedlas av idé- och lärdomshistorikern kan vara utan generaliseringar. Forskaren måste göra val och det innebär alltid att något väljs bort. Men vi behöver ständigt diskutera vad som försvinner i våra generaliseringar och val av perspektiv. En generalisering som återkommer i *Framtidsskaparna* handlar om natur- och teknikvetenskapens starka ställning i samhälle och kultur. Vi får veta att den kom till uttryck inom universitet, politik och utbildning. Den sägs efter andra världskriget vara dominerande och mönsterbildande i Sverige. Naturvetenskapens bildningsform fick övertaget och blev hegemonisk. Det finns mycket att diskutera kring denna ”generalisering”. Så mycket kan i alla fall sägas att naturvetenskapens ställning inom universitet, politik och gymnasieutbildning varierat kraftigt under 1900-talet. Även naturvetenskapen som bildningsform har varit omdiskuterad ännu in i våra dagar. Inte minst debatterades den ofta och ihärdigt i samband med gymnasiereformen vid början av 1960-talet.

Nödvändiga val och avgränsningar kan innebära att betydelsefulla inslag i det man studerar helt och hållet försvinner ur sikte. I denna avhandling tycker jag det finns en ”blind fläck”, nämligen oviljan att se på den vetenskapliga ungdomskulturen ur ett klassperspektiv. ”I det moderna Sverige under mellan- och efterkrigstiden var det inte den socialt och ekonomiskt privilegierade eleven som skulle bygga det nya landet, det var den duglige, ambitiösa och begåvade”, skriver Wennerholm. Han hävdar att tidigare skolforskning överbetonat klassaspekterna eller haft en ”slagsida” åt att lyfta fram klasskill-

nader. I avhandlingen påstås också att ”klass” inte längre fanns till hands som kategori för att definiera vem läroverkseleven var. Det existerade inte någon ”gemensam upplevelse bland eleverna själva av läroverket som en klassbestämd miljö”. Detta vet egentligen inte avhandlingsförfattaren något om. Då hade han fått söka sig till andra typer av källor, såsom brev, dagböcker och intervjuer, för att så tvärsäkert kunna hävda det han gör. Det kan mycket väl vara så att orden arbetarklass, underklass eller fattig inte förekommer i avhandlingens källmaterial. Men det är knappast ordens förekomst som avgör om sociala klasser och klasskillnader spelar en viktig roll. Klasstillhörighet eller klassbaserade upplevelser är i det svenska samhället sällan något som lyfts fram i relation till begåvning och personlighet. Etnologen Orvar Löfgren har skrivit: ”Drömmen om folkhemmet och om ett jämlikt samhälle var så stark att målet togs ut i förväg. Det var som om man ville besvärja verkligheten genom att låtsas som om klassgränserna inte längre fanns.” Det är inte heller så att ord som rationell livsföring, begåvning, individuell ambition och självständighet alltid är klassneutrala. Ofta, men inte alltid, har dessa honnörsord varit knutna till normer och ideal i medelklassen.

I avhandlingen demonstreras också hur läroverkseleven ägnar sig åt gränsdragningar mot ”förvärvsarbetande och självförsörjande” ungdomar. Nyare studier har också visat att klassmässiga erfarenheter spelar en central roll i utbildningssystemet. Som jag ser det är klassbegreppet en analytisk kategori. Klass finns inte där ute som något vi omedelbart erfar. Däremot talar mycket för att vissa egen-skaper som värderas i den studerade läro-

verksmiljön analytiskt kan kopplas till social klass. Om klassperspektivet är undanskymt eller förträngt i avhandlingen, uppmärksammas däremot genus, manlighet och kvinnlighet, i relation både till läroverkseleverna i allmänhet och naturvetare och gymnasietekniker i synnerhet.

Framtidsskaparna är en viktig avhandling. Den breddar vetenskapshistoriens studiefält till nya områden och nya grupper av människor. Genom att ta fasta på den vetenskapliga ungdomskultur som frodades vid eller i anslutning till de svenska läroverken, har den flyttat den vetenskapshistoriska blicken från laboratorier och den högre lärdomens sammanhang av texter och miljöer till unga människor, som ännu inte formats till profession och vetenskaplig identitet. Avhandlingen visar hur den vetenskapliga ungdomskulturen bidragit till att dana de unga männen till ”framtidsskapare”. Den har också visat att gränsdragning mellan vetenskapsområden även är en gränsdragning mellan människor.

Men avhandlingen är inte bara ett bidrag till idé- och vetenskapshistorien. Den tillför också ungdomskulturforskningen ett perspektiv bortom stil, smak och livsstil. Inriktningen inom ungdomskulturforskningen har varit på de ungdomar som odlat speciella musik-, kläd- och livsstilar. Men här uppmärksammas andra grupper av ungdomar, också en subkultur på sitt sätt, som bygger upp sin kulturella identitet kring naturvetenskap och teknik. Avhandlingen har därigenom också gett ett viktigt bidrag till de två vetenskapliga fält den inspirerats av: vetenskaps- och teknikstudier och kulturella studier.

Kjell Jonsson

Ärftlighetsforskningens gränser

Anna Tunlid, *Ärftlighetsforskningens gränser: Individer och institutioner i framväxten av den svenska genetiken*. Lund: Avdelningen för idé och lärdomshistoria, Lunds universitet, 2004. 380 s. ISBN 91-975196-0-X.

Frågan om hur vetenskapliga discipliner uppkommer och förändras över tid tillhör sedan länge ett av vetenskapshistoriens centrala teman. I Anna Tunlids avhandling *Ärftlighetsforskningens gränser* används begreppet gränsdragningsarbete (*boundary-work*) i en analys av

den svenska ärftlighetsforskningens framväxt och utveckling från 1880-talet till 1960-talet. Den breda empiriska ansatsen gör avhandlingen till ett viktigt kartläggningsarbete av stor nytta för framtida vetenskapshistorisk forskning. Vad Tunlid tar fasta på är de externa villkorens betydelse för ärftlighetsforskningens framväxt samt den kunskapsmässiga utvecklingens betydelse för ämnets fortsatta möjligheter att hitta nya avsättningsområden, både inomvetenskapliga och för samhället i övrigt.

I grunden bottenar de frågor som Tunlid ställer om ärfthgthetsforskningen i Sverige i grundvillkoren för all vetenskaplig verksamhet. Hon formulerar i slutsatserna också tänkbara och generaliserbara insikter om hur ett vetenskapligt ämnesområde utvecklas från att vara relativt homogent i problemval och teoretiska ambitioner till att bli alltmer heterogent på nästan alla tänkbara sätt. Därmed knyter hon implicit an till forskningen om kunskapsspecialisering och professionalisering i modern vetenskap.

Avhandlingen börjar med ett traditionellt inledningskapitel, där syfte och avgränsningar redovisas, liksom forskningsläget och teoretiska utgångspunkter. Avhandlingens övergripande tema är att följa en historisk process, bestämmd av samverkan mellan olika intressen och förutsättningar, som ledde till att ärfthgthetsforskningen växte fram som akademisk disciplin samt att studera hur ämnet sedan definierades och omdefinierades under olika tidsperioder. Syftet är ”att analysera den svenska utvecklingen mot bakgrund av de lokala och nationella förutsättningar som fanns i form av exempelvis institutionella strukturer, forskningsfinansiering och politiska förhållanden” (16).

I forskningslägesbeskrivningen konstaterar Tunlid att vetenskapshistoriska och vetenskapssociologiska studier visar att den genetiska forskningen var både omfattande och heterogen vad gällde intresseinriktningar och problembehandling redan under 1900-talets början. I Sverige utmärkte sig genetikerna tidigt, både för teoretiska bidrag och viktiga tillämpningar inom växtförädlingen. Insatserna gjorde den snart internationellt uppmärksammad. Sammantaget motiverar detta avhandlingens empiriska studieområden, även om det hade räckt med att notera bristen på en disciplinärt övergripande historia beträffande den genetiska forskningen i Sverige.

För att kunna resonera kring genetikens utveckling i Sverige från 1900 till 1960 väljer Tunlid alltså att använda sig av den amerikanske vetenskapssociologen Thomas Gieryns begrepp gränsdragningsarbete. Ett sådant arbete består både i avgränsningar gentemot annan verksamhet än den som man vill kalla vetenskaplig, t. ex. politik och religion, samt vetenskaplig verksamhet som man av någon anledning inte vill förknippas med. Gränsdragningsarbetet sker i båda fall genom att forskningsföreträdare lyfter fram utmär-

kande aspekter av verksamhet mot vilken avgränsningen sker. Eftersom gränsdragningsarbetet sker kontinuerligt och utan slutpunkt kan det karaktäriseras som en historisk process, som styrs av olika intressen och bedrivs på olika sätt beroende på målsättning och resurser bland dem som utför det. I Tunlids studie av genetikerna i Sverige konstaterar hon redan inledningsvis att ärfthgthetsforskningen arbetade med att avgränsa sig mot botaniken, mot den kommersiella växtförädlingen samt den rasbiologiska forskningen.

Ett annat begrepp som Tunlid lanserar är disciplinbegreppet, som hon med den amerikanske vetenskapshistorikern Timothy Lenoir menar har en sammansatt karaktär i och med att det byggs av flera komponenter, som den vetenskapliga praktiken, institutioner, liksom sociala och politiska faktorer. En disciplin grundar sig formellt i diskursiva och strukturella avgränsningar, där de förra utgörs av gränsdragningsarbetet och de senare av en institutionalisering. Tunlid anger också att institutionaliseringen är en följd av gränsdragningsarbetet. Hon använder vidare begreppet forskningsprogram för att ringa in forskningsverksamheten och nätverksbegreppet för att karaktärisera mer informella kontakter aktörer emellan.

Beträffande tidsmässiga avgränsningar konstateras att undersökningsperioden är cirka 1900 till 1960. Året 1900 bestäms av återupptäckten av de mendelska ärfthgthetslagarna, som mycket snabbt fick stor betydelse för ärfthgthetsforskningens empiriska och teoretiska sidor. Året 1960 motiveras av upptäckterna av DNA-spiralens struktur 1953 samt den genetiska koden 1962, som i grunden och för all framtid kom att förändra förutsättningarna för vår förståelse av ärfthgthet.

Förutom den tidsmässiga avgränsningen finns även en viktig diskussion om den geografiska avgränsningen. För även om avhandlingen handlar om den svenska ärfthgthetsforskningen, så är det arbetet vid Lunds universitet och anläggningen vid Svalöf tre mil norr om Lund som står i centrum. Inget fel i det, eftersom lundaforskningen i mångt och mycket dominerade ämnet i Sverige, inte minst genom att många av ämnets professorer hade sin forskarutbildning i Lund och Svalöf, även om det också fanns undantag som Nils von Hofsten, verksam i Uppsala.

I de följande sju empiriska kapitlen, som leder fram till en avslutning med sammanfat-

tande synpunkter, behandlar Tunlid genetikens framväxt och växlande gränser kronologiskt. Samtidigt har varje kapitel ett tydligt tema och inriktning. Det första, dvs. avhandlingens andra kapitel, handlar om hur botanikern och växtförädlaren Herman Nilsson-Ehle identifierade och avgränsade ärftlighetsläran som en vetenskap i nära förbindelse med den praktiska växtförädling han arbetade med vid Sveriges utsädesförening i Svalöf. En viktig förutsättning för detta var återupptäckten av de mendelska ärftlighetslagarna, som Nilsson-Ehle kunde omsätta i en effektiviserad växtförädling, särskilt en ny vetesort, ”Extra-Squarehead II”. Insatsen belönades 1917 med en personlig professur i ärftlighetslära vid Lunds universitet, förlagd till lantbruks- och mejeriinstitutet i Alnarp väster om Lund. Därmed hade ett viktigt första steg tagits mot etablerandet av ärftlighetsläran som en akademisk disciplin i Sverige.

Avhandlingens tredje kapitel behandlar Nilsson-Ehles försök att föra samman ärftlighetslärans teoretiska landvinningar med växtförädlingens praktik. I enlighet med de inledande utgångspunkterna ser Tunlid detta som ett utfall av gränsdragningsarbete, ett sätt att positionera ärftlighetsläran i relation till andra forskningsfält. Samtidigt fortsatte ämnets institutionalisering med bl. a. grundandet av forskningstidskriften *Hereditas*. Anknytningen till växtförädlingen stärktes när Nilsson-Ehle kallades som föreståndare för utsädesföreningen i Svalöf, vilket innebar att hela institutionen flyttades dit 1925. Under 1920- och 30-talen kunde också ärftlighetsforskningens ekonomiska betydelse användas som argument för inrättandet av ytterligare institutioner. Institutet för husdjursförädling inrättades 1927 några kilometer söder om Södertälje, med personband till Stockholms högskola. I slutet av 30-talet inrättades vidare ett institut för växtförädling av skogsträd i närheten av Svalöf samt ett institut för förädling av fruktträd utanför Kristianstad, allt delvis finansierat av Wallenbergstiftelsen.

Kapitlet avslutas med en exposé över Nilsson-Ehles syn på rasbiologiska frågor, dvs. om möjligheterna att praktiskt utnyttja kunskaperna inom ärftlighetsforskningen för förädling av människor i syfte att råda bot på sociala missförhållanden. Tankegångarna hade institutionaliserats genom inrättandet

av ett statligt rasbiologiskt institut i Uppsala 1922 och en steriliseringslagstiftning 1935. Sammantaget behandlar kapitlet ärftlighetsforskningens expansion institutionellt och intellektuellt. Tankegångarna från växtförädlingen tillämpades på allt fler områden, med det sociala som det mest omstridda. Ur gränsdragnings synpunkt var fältet expansivt under 1920- och 30-talen.

Det fjärde kapitlet behandlar Nilsson-Ehles medarbetares och studenters forskningsinsatser och deras olika karriärvägar inom det akademiska fältet. Allmänt kan sägas att det tycktes finnas goda möjligheter för disputerade ärftlighetsforskare att få arbete inom ramen för de olika forskningsinstitut som bildats, eller inom de kommersiella bolag som sysslade med växtförädling. Det förhindrade dock inte akademiska strider vid tillsättningar av tjänster i botanik under 1920-talet, något som föregick ett ökat antal tjänster inom ärftlighetsforskningen från 30-talets början. Tunlid behandlar inte mindre än sju tillsättningsärenden inom botanik och ärftlighetslära från 20-talets mitt till 30-talets mitt. Ärendena visar hur botaniker försökte definiera bort ärftlighetsforskare, vilket dock innebar att den experimentella systematiken hamnade inom ärftlighetsforskningens område, som på så sätt kom att växa. Ärftlighetsforskningen konsoliderades under 30-talet ytterligare genom att den experimentella systematiken utvecklades i evolutionsbiologisk riktning. Både växtförädlingen och evolutionsbiologin förenades i ärftlighetsforskningens metodologiska grund.

I det femte kapitlet beskrivs hur Herman Nilsson-Ehles efterträdare Arne Müntzing genomdrev en akademisering av ärftlighetsforskningen från slutet av 30-talet. Ett skäl till detta var att ämnet blivit ordinarie undervisningsämne vid universitetet och att han ansåg att teorier inom ämnet kunde bidra med att lösa problem inom den allmänna biologin och medicinen. Akademiseringen motsvarade också bättre de internationella strömningarna. Genom att staten så småningom satsade medel blev det ändå möjligt att bygga en ny institution för ärftlighetsläran i Lund. På så sätt befästes akademiseringen även lokalmässigt och geografiskt när byggnaden stod färdig 1951.

I och med avhandlingens sjätte kapitel ändrar den lite karaktär. Här fokuseras inte den vetenskapliga eller institutionella sidan av

ärftlighetsforskningen så mycket som hur ämnets resultat kom att relateras till samhällspolitiska frågor. Vad det handlade om var, enligt Tunlid, ett gränsdragningsarbete mellan ärftlighetsforskningen som vetenskap och den typ av frågor som snarare var att anse som politiska mer än vetenskapliga. Vad det mer specifikt kom att handla om var vilka ärftlighetsvetenskapliga växlar man kunde dra på debatten om rashygien både före och under andra världskriget, samt hur den sovjetiska lysenkoismen bemöttes bland svenska ärftlighetsforskare. Sammanfattningsvis kan sägas att avståndstagandet från nazismen innebär att ärftlighetsforskarna fick revidera sina tidigare uppfattningar, som att varje ras motsvarade en enhetlig genetisk typ eller existensen av rena raser. Det innebar dock inte att man tog avstånd från idén om det biologiska arvets betydelse för individens situation eller befolkningens välfärd.

I det sjunde kapitlet fortsätter framställningen om ärftlighetsforskningens expansion. Här handlar det om hur ämnet kom att få en allt större betydelse inom flera olika forskningsområden. Överlag går det att karaktärisera gränsdragningsarbetet i Lund med att ökat utrymme gavs för medicinsk genetik och cytologi (celllära), som cancerkromosomforskningen var ett utslag av. Detsamma gällde husdjursförädling, där en bredare verksamhet eftersträvades. Förändringsprocessen hjälptes inte minst av den allmänna naturvetenskapliga upprustningen i Sverige och internationellt efter andra världskriget. Enligt Tunlid hade ärftlighetsläran blivit genetik och dessutom fått en mer central betydelse för lösningen av olika vetenskapliga problem.

I det sista av de empiriska kapitlen behandlas den mer populära sidan av genetiken och den vetenskapliga med utgångspunkt i genetikern Åke Gustafssons verksamhet. I sina offentliga inlägg hävdade Gustafsson att variationen hade stor betydelse för en populations biologiska utvecklingsmöjligheter. Hans slutsatser blev därmed att vissa omedelbart negativa, ärftliga egenskaper trots allt kunde vara värda att bevara, eftersom de bidrog till variationen. Mer allmänt kom hans inlägg i de allmänna politiska och livsåskådningsinriktade debatterna att leda till att genetiken gavs en plats i det offentliga samtalet. Han medverkade också till att strålningsfysiken, ett expansivt forskningsområde i skuggan av det kalla kriget och atomkraftens förverk-

ligande, delvis kom att definieras som biologi.

I avslutningskapitlet formuleras så de allmänna lärdomarna av ärftlighetslärans svenska historia. Tunlid konstaterar att gränsdragningsarbetet var flerdimensionellt i den meningen att det knöts till olika vetenskapliga ideal beroende på mål som teoriutveckling, praktisk växtförädling, medicin och cancerkromosomforskning, en lösning på sociala problem m. m. Det handlade till stor del om att utvidga ärftlighetslärans domän, men också om att sätta gränser för de vetenskapliga utsagornas räckvidd. Gränsdragningsarbetet inbegriper därigenom andra akademiska discipliner, institutioner, det offentliga samtalet, politiska beslutsprocesser och näringslivets intressen. Intressant nog breddades gränsdragningsarbetet över tid, från ett fokus på praktisk växtförädling för det svenska lantbrukets fromma till teoretisk utveckling av intresse för andra forskningsområden. Härmed blev ärftlighetsläran mer heterogen, något som Tunlid betraktar som en ”naturlig följd av [ämnets] expansion, eftersom vetenskapliga discipliner i allmänhet är heterogena med avseende på olika forskningsinriktningar” (345).

Beträffande formalia är notapparaten och den språkliga behandlingen tillförlitliga. Notapparaten innehåller inga nämnvärda brister. Också namnregistret är på det hela taget tillförlitligt med något enstaka undantag. Tunlid skriver helt igenom en klar och läsvärd prosa, men någon passage hade kanske ändå kunnat bli ännu tydligare med en graf, t. ex. i samband med redogörelsen för tillsättningen av olika botanikprofessorer.

Utöver det formella och det språkliga finns anledningar att notera ytterligare smärre frågetecken i en del fall. Urvalet av inledande utgångspunkter är exempelvis omfattande, och flera av dessa kunde nog ha strukits, särskilt sådant som inte återkommer i den behandlade empirin. Andra oklarheter gäller en av avhandlingens slutsatser. Inledningsvis konstateras att ärftlighetsforskningen var heterogen redan i sin tidiga historia vid sekelskiftet 1900. Samtidigt hävdas mot slutet av avhandlingen att ämnet blev mer heterogent som en naturlig följd av expansionen. Det är kanske ingen motsägelse, men ett mer avpassat språkbruk hade hjälpt läsaren. Särskilt som Tunlid betraktar denna utveckling ”som en naturlig följd av [ämnets] expan-

sion". I begreppet "naturlig följd" ligger ett mått av determinism och det kanske stämmer. Men frågan är om påståendet skall ses som empiriskt eller teoretiskt motiverat? Är detta en slutsats, som följer av begreppet gränsdragningsarbete, eller något som följer av en studie om genetiken i Sverige? Observationen om heterogenitet skulle också mycket väl kunna knytas till teoriutvecklingen om forskningens specialisering, där det onekligen finns litteratur att hämta hjälp ur.

En mer övergripande kommentar gäller de tidsmässiga avgränsningarna, som motiveras inomvetenskapligt. Studien tar sin början i återupptäckten av de mendelska ärftlighetslagarna 1900 och avslutas med upptäckten av DNA 1953 och den genetiska koden 1962. Inget fel i detta. Tunlid har rätt i att dessa upptäckter genomgripande förändrade arbetet på fältet. Samtidigt finns det alltid en fara i att basera en tidsavgränsning på annat än det som är i fokus för undersökningen. I det här fallet är svenska ärftlighetsforskarens gränsdragningsarbete det centrala, och därmed borde avgörande perioder i den processen snarare ligga till grund för tidsavgränsningarna. Det skulle kunna vara grundandet av utsädesföreningen 1886 eller Mendelska sällskapet 1907. Nu berörs dessa händelser i alla fall, men det hade blivit tydligare motiverat med en annan tidsavgränsning. Den senare gränsen skulle kanske kunna sättas till inrättandet av en professor i genetik vid Skogshögskolan i slutet av 40-talet. Det skulle i så fall innebära att framställningen skulle kunna kortas, något som inte vore helt omotiverat.

Ett problem med att använda begreppet gränsdragningsarbete för en analys av en ämnesdisciplins etablering och utveckling, är att den som gör analysen samtidigt oundvikligen själv blir inbegripen i arbetet med att dra gränser. Exempelvis måste Tunlid i sin avhandling göra vissa avväganden om vad som bör betraktas som ärftlighetsforskning och sedermera genetik. Hon löser problemet genom att följa framför allt de som disputerat för Nilsson-Ehle, men är det verkligen givet att de forskningsprogram som de lanserade och sysselsatte sig med efter disputationen också är ärftlighetsforskning? Och hur var det med annan ärftlighetsinriktad forskning som bedrevs i landet? Här ligger ett mått av gränsdragningsarbete som det är svårt, för att inte säga omöjligt, att undvika. Tyvärr saknas en diskussion om detta.

Ett annat problem med begreppet gränsdragningsarbete är att det ibland kan ge felaktiga associationer. När någon när framgång i gränsdragningsarbetet tycks det nämligen innebära att någon annan "på andra sidan gränsen" förlorar. För att vara konkret tycks begreppet implicit innebära att t. ex. Nilsson-Ehle, när han erhöll en botanikprofessur 1915, med nödvändighet utvidgade ärftlighetslärans gränser på bekostnad av botaniker som försökt att definiera bort honom. Men i själva verket innebar det samtidigt att nya fruktbara frågeställningar erkändes som mer centrala för botaniken, vilket förmodligen kan ha glatt andra botaniker. Gränsdragningsarbetet kan i själva verket ofta innebära ett gränsborttagningsarbete till fromma för parter på båda sidor om den borttagna gränsen.

Beträffande avhandlingens viktigaste gränsdragningar finns också en intressant asymmetri. Det gäller förklaringarna av dels ärftlighetslärans tidiga etablering och expansion som beroende av växtförädlingsverksamheten och de ekonomiska intressen som förknippades med den, dels akademiseringen av ämnet i och med flytten till Lund i slutet av 1930-talet som beroende av intellektuella skäl, utan några egentliga ekonomiska intressen. De två förklaringarna kan ställas mot varandra genom att poängtera de ekonomiska incitamenten i det första fallet (ekonomier kallar sådana förklaringar endogena) och oberoendet av ekonomiska incitament i det andra (exogena). Asymmetrin i förklaringarna till de två processerna – att det från sekelskiftet och under 1910-talet främst var ekonomiska motiv som skapade utrymme för ärftlighetsforskningen, alltså en endogen förklaring, medan framgångarna efter andra världskriget och under 1950-talet förklaras av intellektuella samarbetsvinster oavhängiga av ekonomisk aktivitet, alltså en exogen förklaring – skulle kunna ha kommenterats utförligare. En poäng som vore väl värd att förmedla är att ordningsföljden mellan endogena och exogena förändringsprocesser inom en vetenskaplig ämnesdisciplin inte tycks följa några mönster, utan mest bero på vilka tidsavgränsningarna är.

För det andra kan det finnas skäl att poängtera de ekonomiska faktorer som kan ha påverkat Müntzing i hans strävan efter att flytta institutionen till Lund och skapa närmare kontakter med universitetets forsknings-

verksamhet i övrigt. Tunlid diskuterar utförligt Rockefellerstiftelsens förändrade inriktning under 30-talet och dess avsikter att stödja forskning som kunde relateras till "Science of Man". Det är säkert en viktig poäng. Hon understryker också det ökande tillflödet av studenter. Lika säkert också ett starkt skäl för en institutionsföreståndare att söka sig till Lund, liksom de internationella strömningarna i samma riktning. Men det lämnas aldrig någon förklaring till varför just medicinska inriktningar kom att bli så till synes dominerande efter flytten till Lund.

Med risk för att vara överdrivet spekulativ skulle jag vilja peka på den allmänna uppbyggnaden av sjukvården i Sverige från 30-talet och därmed också uppbyggnaden av den medicinska forskningen i landet. Södersjukhuset invigdes 1944 som Nordens största byggnadsverk, och Karolinska sjukhusets nya prekliniska lokaler i Solna blev också färdiga på 40-talet. Den allmänna uppbyggnaden av en ordentlig sjukvård hängde också samman med en närmare koppling till den medicinska forskningen. I Skåne blev Malmö allmänna sjukhus universitetssjukhus 1948 och koplades därmed samman med Lunds universitet. Även om detta knappast var ett skäl för Müntzings flytt, så är det inte otroligt att det längre fram kom att påverka genetikens allt större utrymme på det medicinska området. Rockefellerstiftelsens satsning på "Science of Man" från början av 30-talet är ett tecken på att dessa förändringens vindar inte bara blåste i Sverige, utan även internationellt. Här fanns en mängd incitament att söka närmare samarbete med medicinare. Det hade i alla fall varit värt att gräva vidare i dessa frågor.

Ett alternativt sätt att försöka närma sig skillnader och likheter mellan å ena sidan växtförädlingen vid sekelskiftet 1900, å andra sidan sjukvården efter det andra världskriget, är att analysera dessa två sektorer i termer av innovationssystem. Det kan då ganska snabbt konstateras att det svenska lantbrukets innovationssystem vid sekelskiftet 1900 var väldigt speciellt. På kunskapsutbudssidan fanns lantbruksgymnasier och lantbrukshögskolor, och den kunskap som producerades där överfördes inte sällan med hjälp av lantbruksskulsulenter, som organiserades av den övergripande lantbruksakademien, regionala husållningssällskap och lokala hushållsgillen. Detta institutionella system spred inte bara kunskap om nya växtsorter och odlingstek-

niker samt annat matnyttigt. En viktig funktion var förmodligen också att föra tillbaka önskemål om olika slags förbättringar till forskare och andra intressenter, exempelvis eftersträvningsvärda egenskaper hos nya grödor. Frånvaron av marknadskrafter i ett sådant här system är påtaglig. I det sammanhanget kan det också vara värt att notera att nya vetesorter, som Nilsson-Ehle så framgångsrikt utvecklade, nog kan ses som en ganska omvälvande produkt i det svenska lantbruket. År 1908 odlades nämligen vete på endast två procent av Sveriges åkerareal (fyra procent av Skånes). Vid samma tid var havre den största grödan, knappt dubbelt så stor som råg och tre gånger så stor som vete. De största framgångarna hade alltså växtförädlarna med ett sädeslag som ännu var relativt lite odlat i Sverige, men som så småningom kom att dominera.

Beträffande sjukvården under efterkrigstiden, så karaktäriserades den av att den nästan uteslutande byggdes upp med offentliga medel, såväl vad gällde sjukhusen och deras utrustning som deras bemanning. Även om privata, vinstdrivande företag konstruerade de sjukhusapparater som sjukhusen och vårdmottagningarna möblerades med samt de läkemedel som skrevs ut, så satte stat och landsting upp både kontrollmyndigheter och inköpscentraler. Här godkändes produkterna och köptes in för att sedan säljas vidare till starkt subventionerade priser. Det är viktigt att poängtera att samtidigt som sjukvården byggdes upp, satsades stora summor på den medicinska forskningen, som snart blev en dominerande kraft i det svenska forskningslandskapet och är så än idag. Även i detta institutionella system tycks kunskapsproduktionen till stora delar ha skett i frånvaron av marknadskrafter, något som ärftlighetsforskarna borde ha varit vana vid från växtförädlingen.

Med utgångspunkt i begreppet innovationssystem kan den svenska ärftlighetsforskningen i alla fall sägas ha etablerats inom ramen för ett innovationssystem – det svenska lantbruket – för att sedan transformeras över och expandera inom ett annat – det medicinska. I denna process tycks också ett namnbyte ha ägt rum, från ärftlighetsforskning till genetik. Som sagt, allt detta nämnt väl medveten om risken för spekulation, men om resonemanget stämmer så visar det på möjligheten att också symmetriskt analysera

de två viktigaste processerna inom den svenska ärfthlighetsforskningens och genetikens disciplinhistoria. Båda kan betraktas som endogena.

För att sammanfatta kan det konstateras att Anna Tunlids avhandling *Ärfthlighetens gränser* är empiriskt mycket omfattande. Hon följer ett forskningsområdes öden och äventyr under sex decennier, och resultatet är en klassisk vetenskapshistorisk undersökning som, trots att den inte bryter direkt ny teoretisk eller metodologisk mark, landar i tänkvärda insikter om hur ett vetenskapligt ämnesområde utvecklas från att vara relativt homogent i problemval och teoretiska ambitioner till att

bli alltmer heterogent på nästan alla tänkbara sätt. Genom ambition och ihärdighet har resultatet blivit ett grundläggande kartläggningsarbete, som kommer att få stor betydelse för den framtida vetenskapshistoriska forskningen på området. Visst kan alternativa tolkningar av händelseförlopp formuleras. Men det får inte på något sätt stå i vägen för slutsatsen att Tunlids arbete är en efterlängtat och genomarbetad exposé över den svenska ärfthlighetslärans och genetikens 1900-talshistoria, som bär referensverkets prägel. De få och små luckor som möjligen finns kvar att bearbeta ruckar inte på det omdömet.

Thomas Kaiserfeld

Alkemins skam

Carl-Michael Edenberg, *Alkemins skam: Den alkemiska traditionens utstötning ur offentligheten*. Stockholm: Caudex, 2002. 318 s. Pris 216 kr. häftad. ISBN 91-973696-3-2.

Vid Stockholms universitet disputerade i december 2002 Carl-Michael Edenberg på en avhandling om svenska alkemister under 1700-talet. Alkemisternas materielära var grundad på magi och mysticism. Företrädarna hade ambitionen att söka ett livselixir, de vises sten, som både kunde omvandla lägre metaller till guld och göra människan odödlig, men också att bidra till moralisk upphöjelse eller frälsning. De verkade i en tradition som hade sin kulmination på 1400- och 1500-talen, men där åtskilliga trosvissa utövare verkade ännu under andra halvan av 1700-talet. Därefter dog traditionen nästan helt ut, som framgår av den statistik över bokutgivning som Edenberg redovisar.

Avhandlingen utgör ingen undersökning av alkemin som sådan, utan en studie av kampen mot alkemin, eller – som Edenberg formulerar det – av ”bortstötningen” av den. Fokus är på hur och varför tron på alkemin och dess möjligheter försvann i slutet av 1700-talet. Berodde det på upplysningstidens påvisande av det ovetenskapliga i hela projektet? Var det den nya, kvantitativt inriktade kemin med Lavoisier som främsta namn som riktade en dödsstöt mot alkemin? Detta är den bild som oftast ges i översiktsarbeten – Edenberg ger exempel från Read och Holmyard. Men Edenberg vill visa att dylika förklaringar är alltför enkla. Han prövar ett kunskapssocio-

logiskt sätt att skriva alkemins historia. Undgängömt, i en fotnot, beskriver han i anknytning till Robert Darntons bokhistoriska studier avhandlingens tendens som ett alternativ till det hävdvunna: ”Det är en annan arkeologi som arbetar, där det inte främst är teoretiska frågor (kan metaller förvandlas eller ej?) och världsbilder (organisk eller mekanistisk?) som undersöks, utan snarare attityder, gruppbildningar, känslor” (253).

Edenberg avgränsar alltså från början sitt arbete från den vetenskapshistoriska och religionshistoriska traditionen. Han väljer att studera alkemin som en specifik subkultur.

Det andra kapitlet beskriver alkemins sociala former och det sätt på vilket den skiljer sig från den institutionaliserade vetenskapen under 1700-talet. Hela det alkemistiska projektet präglades av en sublim strävan efter suveränitet, och detta gjorde den i många ögon till både asocial och omoralisk. Den svenske alkemisten var ofta en adlig ämbetsman med stark, men oortodox, religiös dragning åt det pietistiska hållet. Han var individualist och en vetenskapens amatör, men ingick ofta i andra av tidens nätverk, såsom swedenborgianismen eller frimureriet. Här kunde han odla sin utvaldhet i sökandet efter såväl guld som Gud.

Vid expansionen av den borgerliga offentligheten under 1700-talet uppstod ett socialt betingat motstånd mot alkemin. Det var inte dess särpräglade teori och praktik som brännmärktes, utan ”*alkemin som estetiskt och etiskt fenomen*”. Alkemisterna bröt mot samhällsordningen genom sin vilja att ta del av

offentligheten utan att själva vara offentliga. Men alkemin bekämpades inte genom utfrysning och ignorerande; den akademiska kemin hade, säger Edenberg; in slutning till Marco Beretta, behov av en skugga, en motbild varigenom den egna legitimiteten förankrades.

Bekämpandet av alkemin bedrevs med två olika vapen, dels krav på empirisk prövning av anspråken, dels förlöjligande. Karikatyr och satir riktade mot alkemister var dock tidigare mycket vanliga, särskilt i England på 1500- och 1600-talen. Men ett samhälle med utbyggd press och offentlighet är mycket mer känsligt för satir. Edenberg använder sig av begreppet *skam* för att förklara bortstötningen av alkemin och alkemisterna. Det är knappast originellt; den samhällsvetenskapliga litteraturen om skam är stor och presenteras i avhandlingen på ett adekvat sätt. Men tillämpningen av begreppet på alkemin genomförs på ett energiskt och klaggörande sätt. Alkemisten beskrivs i litteraturen som smutsig och besmittad. Han var löjlig, men också sinnessjuk. Han stod utanför den samhällsordningen.

Hur såg då alkemistens försvar ut? Detta diskuterar Edenberg i ett intressant kapitel. Givetvis klagade alkemisterna på bristen på respekt för det ädla sanningssökandet. Tre olika försvarsstrategier identifieras. Man går till motattack och söker visa att kritikerna är okunniga; man delar upp den egna skaran i sanna och falska alkemister – endast de förra är att räkna med; man reformerar läran och anpassar den efter kritikernas synpunkter.

Kritikerna ställde krav på empirisk prövning. Man måste kunna påvisa transmutationer genom offentliga och upprepbara experiment. Här reagerade alkemisterna på ett sätt som för tankarna till våra dagars debatt rörande kvantitativa och kvalitativa metoder, yta och djup. Vetenskapsmannen är någon som ”hellre snappar efter agnar än söker kärnan”, menade alkemisten Guldénfalk (1784). Saknar kritikern insikter i alkemins visdom, kan det bero på ytlighet ifråga om moral och tro. Kanske är det så att transmutationer är unika händelser och omöjliga att upprepa?

Vetenskapssociologiskt kan man se många paralleller till vad Edenberg benämner automati eller självstymning. De falska alkemisterna var orsaken till alkemins dåliga rykte. Så menade också 1600-talets astrologer, eller de kirurger som vid samma tidpunkt sökte

avskärma sig från enklare barberare eller fusande operatörer. Genom att utdefiniera en lägre grupp söker man undgå att få rollen av samhällets ”andre”. Kritiken av vad som sågs som falsk alkemi kunde bli mycket hätsk enligt principen ”mina fiender klarar jag nog, men det är värre med vad mina vänner säger”.

Den fråga som hamnade i centrum för diskussionen om reformering av alkemin här i Sverige tycks ha varit det esoteriska språket och hemlighetsfullheten. Men kanske skulle alkemin förläckas om den populariserades och fördes ut till publiken? Alkemin krävde ett mått av obegriplighet, eftersom dess kunskap lätt kunde missbrukas. Men som sagt, mot gyckel och förlöjligande gick det inte att försvara sig. Då blev skammen bara ännu större. På 1790-talet tycktes den svenska alkemin ha hamnat i svår kris. Den siste representanten, August Nordenskjöld, dog 1792 i Sierra Leone, och alkemin stod inför förnedring.

Följande kapitel sätter in tidens alkemi i ett vidare kulturhistoriskt sammanhang. Den kopplas till begrepp som ”entusiaster” och ”svärmare”. Kant hade associerat den med melankoli och lättsinne likaväl som med elitism och aristokrati. Utifrån omsorg om de borgerliga värdena uppfattade man en risk för asociala tendenser och improduktivitet. Edenberg refererar här främst tyska texter, men hänvisar i korthet till de svenska alkemisterna August Nordenskjölds och Christian Johanséns samhällskritiska idéer.

I ett längre kapitel diskuteras alkemins ställning under den tyska och franska romantiken. Många av epokens författare odlade ett intresse för ockultism, nyplatonism, kabbala och andra esoteriska yttringar av mysticism. Men den tidiga romantikhållningen hos Jung-Stilling och Goethe övervanns snart, så att de omfattade en naturfilosofi med analogi- och korrespondenstänkande och såg estetiken som en del av kunskapsteorin, men samtidigt tog avstånd från de specifikt alkemistiska idéerna och inte minst den smutsiga praktiken. Madame de Staël var mer positiv till alkemin, och man möter intresse för alkemi hos romantiker som Atterbom och andra. Men det är helt klart en annan uppfattning än 1700-talets. Det är, säger Novalis, subjektets varseblivning som får allt att framträda som ädel materia, inte tingen själva.

Två kortare fallstudier är insprängda i avhandlingen. Man saknar dock en tydlig dis-

kussion av vilken funktion dessa har. Den ena gäller officeren Jacob Johan Anckarström, far till den mer kände kungamördaren. I flera avseenden – i sin utbildning och sitt avstånds-tagande från den rena metalliska förädlingen – är han idealtypisk, men i andra mer avvikande. Han var en upplysningsman som mitt uppe i sin heliga utvaldhet strävade efter att öka den allmänna bildningen hos folket. Det andra exemplet gäller den rätt okände Fabian Wilhelm af Ekenstam, verksam under den svenska romantikens decennier. Inte heller han hade tillägnat sig naturvetenskaplig bildning. Men hans intresse för swedenborgianism och mysticism var tidstypiskt. ”Ekenstam förkroppsligar alkemins tystnad.” Vi vet genom Edenborgs arkivfynd i Linköpings stiftsbibliotek att han utförde alkemistiska experiment och läste klassikerna på området, men själv hemlighöll han sitt intresse för släkt och vänner. En annan, tidigare och mer betydelsefull alkemist, Gustaf Bonde, har Edenborg utförligt behandlat i en tidigare skrift, *Gull och mull: Den monstruöse Gustaf Bonde, upplysningens fiende i frihetstidens Sverige* (1997).

I ett kort avslutningskapitel presenteras tre alkemibilder från 1800-talets början, hämtade från William Godwin, Mary Shelley och Honoré de Balzac. Alkemisten har även här kraft att imitera den suveräne men ensamme skaparen och transmuttera såväl sociala som materiella tillstånd. Men under romantiken väcker han inte längre skratt och löje, utan fruktan och tragik.

Avhandlingen avslutas med två appendix. Först ges i några grafer en sammanfattning av statistik över alkemistisk bokutgivning i olika länder och för olika språkområden. Uppgifterna är hämtade från en Internetkälla, men kompletterade med egen källforskning för 1800-talet. Appendix B är en 45-sidig, väldokumenterad men katalogartad översikt av alkemins 1800-talshistoria. Det är en i stort sett outforskad värld, bitvis av stor tragikomisk natur, fylld av märkliga människooden. Alkemin mätte inte bra av 1800-talets positivistiska vetenskapssyn. Den drevs in i en isolerad position. Vissa kvarlevande nätverk från en tidigare period kan urskiljas, och under 1880-talet förde en våg av esoterisk litteratur i Frankrike, England och Tyskland med sig en svag renässans för alkemin, en rörelse som noterades med intresse av August Strindberg. Alkemin sökte

nu integrera den moderna kemins språk och begrepp i sin egen gamla naturfilosofi. Men den litterära offentligheten var nu så stor att alkemiska verk kunde utges utan att detta egentligen noterades i debatten.

Ur formell synpunkt måste det påpekas att boken lider av alltför många skrivfel, språkliga otympligheter och faktafel. Ekenstam sägs ta ”jobbet som kyrkoherde” (178). Bergskemisten Gustaf von Engeström förväxlas med kanslern Lars (82). Namn som Leibniz och Mendelsohn är genomgående felstavade. Osv.

Som helhet är avhandlingen mycket intressant. Den är resultatet av ett imponerande arbete med ett svårtolkat material. Edenborg har ett starkt engagemang och har lagt ner ett omfattande arbete på att i svenska och skottiska arkiv och bibliotek identifiera alkemistiska texter från en tid, då dessa inte är lätta att spåra upp. Som framgått har han också försökt pröva några teser. Samtidigt hänger avhandlingen inte riktigt samman; den präglas av utvikningar och fallstudier som ger intryck av sammanläggning. Metodologiskt försvagas argumenteringen av omotiverade växlingar mellan svensk och europeisk kultur och samhälle. Den kunskapssociologiska ansatsen blir därigenom svår att värdera.

Visst finns det fog för det kulturhistoriska arbetssättet, och begreppet skam är fruktbart för att förstå motsättningen mellan etablerad vetenskap och alkemi. Men argumenteringen försvagas av att Edenborg inte samtidigt prövar en traditionell vetenskapshistorisk läsning. Han tycks i mycket liten utsträckning ha orienterat sig i den kemihistoriska forskningen rörande tiden runt 1800. Redan en titt i ett standardverk som William Brocks *The Fontana history of chemistry* (1992) ställer flera viktiga frågor. Brock undrar varför alkemin inte fick mer självförtroende i takt med de nya materieuppfattningar som växte fram under 1800-talet. John Daltons kvantitativt grundade atomism, det stora antalet nyupptäckta grundämnen, periodiska systemets slående symmetri och upptäckten av den radioaktiva materiens gradvisa sönderfall – där är några exempel på att kemins tycktes utveckla sig mot snarare än från en alkemistisk världsbild. Och från 1930-talet fanns tekniken för transmutation utvecklad, men var och är alltför energikrävande för att processen skall kunna utvecklas.

Även den bokhistoriska ansatsen motiveras väl, men här saknar man en diskussion av metodologiska frågor. Det bokhistoriska lyfts fram inledningsvis, men följs sedan inte upp på ett konsekvent sätt. I avhandlingen blandas översatta tyska verk med svenska originalarbeten. Man undrar också vilken bety-

delse kvantiteten av utgivna skrifter hade för en disciplin som gärna arbetade fördolt, och där praktiken var viktigare än publikationen. Men ämnet för *Alkemins skam* är utmärkt och de frågor som ställs väl värda att arbeta vidare med.

Ingemar Nilsson

Offentlig skrift om det hemliga

Maria Johansen, *Offentlig skrift om det hemliga: Raison d'état, SOU och Varulven*. Göteborg: Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 2004. 394 s. ISBN 91-628-6206-5.

Maria Johansens avhandling i idéhistoria är till sitt innehåll lika rik och komplex som sin titel. Den behandlar den mångfacetterade och dubbla frågan dels om begreppet statsförnufts, *raison d'état*, framväxt och innebörd med konsekvenser för hela det moderna politiska samhället och den moderna politiska filosofin och idéhistorien, dels om vilken betydelse frågan om det hemliga och det offentliga spelar inom detta statsförnuft. Den sistnämnda frågan ställs utifrån ett mycket specifikt perspektiv, nämligen den svenska statens offentliga utredningar, SOU, kring säkerhets- och underrättelsetjänsterna under 1900-talets senare hälft. Därigenom kommer också ett stort antal andra frågor att beröras, behandlas och inte minst väckas för vidare undersökning rörande den moderna staten: frågan om förhållandet mellan etik och politik, om makt och våld, om lagens grundläggande förutsättningar och villkor, om nationen och folket, suveränitet och medborgaren, om skapandet av medborgarens och individens identitet, om det synligas behov av det fördolda och vice versa, och i slutändan kanske också frågan om den demokratiska statens möjlighet *per se*.

Avhandlingen är uppdelad i tre delar och följer en idéhistorisk kronologi i utvecklingen av ett antal centrala begrepp, som statsförnuft, suveränitet, nation, universalism etc., från 1500-talet fram till vår tids egen aktualitet, samtidigt som den övergripande frågeställningen rörande just säkerhets- och underrättelsetjänsternas verksamheter – vad som villkorar dem och vad som står på spel inom dem – är ständigt aktualiserad i den historiska framställningen. I del I, med titeln

”Ett begrepps öde”, behandlas statsförnufts uppkomst och utveckling som begrepp via ett antal centrala politiska filosofer, som Machiavelli, Guiccardini, Hobbes, Kant och Hegel samt deklARATIONEN för de mänskliga rättigheterna med rötterna i den franska revolutionen 1789, med analyserande utblickar via Friedrich Meinecke, Carl Schmitt, Hannah Arendt, Michel Foucault, Etienne Balibar och Giorgio Agamben.

Del II, med titeln ”Offentligt och hemligt”, behandlar, via en tillbakablick på Jeremy Bentham's *Panopticon* (1787), problematiken kring den symboliska och teknologiska synligheten i förhållande till idén om det hemliga och det offentliga, med en problematisering av förhållandet mellan det hemliga och det privata, där den centrala frågan blir vilka olika former av makt som arbetar med, och vilka spänningar som uppstår mellan, det hemliga och det öppna, det sekreta och det offentliga, det synliga och det fördolda. Analysen går även här tillbaka till dessa problematiker hos Hobbes, Kant och Hegel, men tar vidare steget till en diskussion om framväxten av de moderna övervakningsteknikerna via Foucault och Deleuze.

I avhandlingens tredje och sista del, med titeln ”Offentlig skrift om det hemliga”, läggs en detaljerad och sammanförande läsning av fem av svenska statens offentliga utredningar rörande säkerhets- och underrättelsetjänsternas verksamhet fram utifrån en modell inspirerad av Roland Barthes i dennes läsning av Balzacs novell *Sarrasin*. Här ställs avhandlingens såväl praktiska som teoretiska analys på sin spets, eftersom dessa utredningar kommer att konkret framhäva både den komplexa relationen mellan den statliga auktoriteten och de medborgare, vilkas intresse den både representerar och ska skydda, och den intrikata väv som håller samman offentlighetens principer med det fördolda mekanismer och villkoranden. I denna tredje del blir det ock-

så tydligt på vilket sätt den frågeställning rörande statens inre definitioner och anspråk, som utformades för fem sekler sedan fortfarande är aktuell i en tid då såväl definitionerna som frågorna rörande statliga angelägenheter förvisso inte kan sägas vara desamma som det suveräna territorium som den traditionella staten utgjorde i sin begynnelse, utan har förskjutits i och med en långtgående demokratisering och globalisering.

Problematiken som formuleras inledningsvis i avhandlingen, och som också kommer att upprätthållas alltigenom texten, kan sägas ligga i de villkor enligt vilka den moderna staten grundas och definieras; staten måste definieras inåt, dvs. gentemot den befolkning eller de medborgare som den utgörs av, så tillvida att dessa på en och samma gång utgör statens verkliga innehåll och verkliga beståndsdelar, men också är underkastade samma gemensamhet i det att de villkorslöst lyder under statens lagar. Samtidigt måste staten definiera sig, dvs. avgränsa och bokstavligen demarkera sig utåt, gentemot andra stater eller sammanhållningar, mot vilken den har att försvara sig och upprätthålla sin ställning. Begreppet statsförnuft, med rötter i den italienska renässansen, kan härmed ses som den komplexa vetenskap som upprätthåller den statliga ekvationen, i enlighet med Botesros definition att statsförnuftet är ”*en kunskap om de medel med vars hjälp en besittning kan grundas, bevaras och utvidgas*” (30).

Vi ser omedelbart hur det uppstår ett problem, eller en fråga, i själva definitionen av statsförnuftet, nämligen vilka de medel med vilkas hjälp en besittning kan grundas, bevaras och utvidgas är: med andra ord, frågan om statens bevarande och utvidgning, såväl utåt som inåt, är direkt avhängig vilka medel som tas i bruk, vem som avgör befogenheten eller rättmätigheten i medlen och vilka – och vems – intressen som kommer att prioriteras i det övergripande målet. Frågan kan formuleras på ett annat sätt, nämligen vilken typ eller grad av våld som krävs för att skapa och upprätthålla en rätt, och detta såväl utåt som inåt: utåt, gällande andra stater, och inåt, gällande den egna befolkningens förhållande till gällande lagar och regler. Hos Hobbes är denna fråga central, och kommer på såväl ett politiskt som metafysiskt plan att formuleras i termer av förhållandet mellan ett naturtillstånd och ett samhälls- eller rättstillstånd, där naturtillståndet, vilket på ett mycket veder-

häftigt sätt poängteras av avhandlingen, inte är att förstå som ett kronologiskt tillstånd framför allt, utan utgör både den relation människor emellan närhelst de inte regleras av en förbindande och auktoritär statsapparatur, och det förhållande av ständig konkurrens och hot, ett potentiellt krigstillstånd, som råder staterna sinsemellan.

Det som är viktigt att understryka i en lika intressant som komplex diskussion är emellertid att själva definitionen av staten som maktinstans här, som suverän, innebär att den i sig, för att upprätthålla den fastslagna lagen, måste stå över samma lag, med andra ord, att suveränen, för att kunna bevara statens intressen, själv måste vara av annat ontologiskt slag än den grundade staten som sådan. Med Agambens ord, poängterade av Johansen, att själva ”*suveräniteten är det gränsläge där våldet övergår i lag, och lagen övergår i våld*” (59). Suveränen står inte bara för den radikala antagonismen mellan *fysis* och *nomos*, natur och rätt, eller lag, utan har själv i och med detta upprätthållande, alltid redan infört ett våld, eller ett *fysis*, ett naturtillstånd inom själva staten. Det framgår här tydligt vad avhandlingen vill visa, nämligen att själva begreppet statsförnuft, det förnuft som staten vilar på, är vad som här i en schmittsk terminologi kallas ett gränsbegrepp. Gränsbegrepp därför att det befinner sig på gränsen mellan ett grundande och bevarande våld, men gränsbegrepp också därför att det redan från början är omöjligt att på förhand determinera vilka handlingar eller vilka situationer som utgör ett överskridande av den gällande lagen. Suveränen befinner sig på gränsen mellan *fysis* och *nomos*, men dessutom tillkommer det i absolut mening också suveränen att avgöra vad som är *fysis* och *nomos*, både utåt och inåt.

Problematiken blir ytterligare komplicerad av den utveckling som i det sena 1700-talet och under 1800-talet här diagnosticeras som en detronisering av suveränen till förmån för folkviljan, där perspektivet från den absoluta suveräniteten förskjuts till att gälla de medborgerliga rättigheter, som per definition är knutna både till offentligheten och det privata. Den instans som ska definiera och upprätthålla dessa rättigheter är nationen, och den vetenskap eller praktik som detta görs genom kallas för politiken, det vill säga den vetenskap, med Foucaults formulering, med vilken omsorgen om befolkningen, men också

reglerandet av den, låter sig göras. Utifrån en diskussion av begreppet *Sittlichkeit*, hämtat från Hegels rättsfilosofi och dennes kritik av Kants definitioner av republiken och statsförnuftet i *Zum ewigen Frieden* (1795), visar avhandlingen hur framväxten av den moderna staten i förhållande till medborgerliga intressen i själva verket nödvändiggör en analys av det faktum att dessa medborgare måste skapas. Detta är allt annat än banalt, eftersom det visar att ett av de viktigaste och mest centrala begrepp som vi rör oss med dagligdags, nämligen individer och dessa individers identitet, långt ifrån att ses som naturgivna – vilket är en naiv fiktion – eller produkter av det berömda ”arv och miljö” – vilket är en oproblematiserad tautologi – istället måste förstås som produkter av ett normbildande, kategoriserande och kontrollerande statsförnuft, vars kriterier ständigt måste omformuleras i takt med en teknologisk och ideologisk utveckling.

Eftersom detta individbegrepp skapas i förhållande till denna utveckling, ser vi också hur det ständigt måste definieras i termer av negativitet, något som avhandlingen vidrör men med fördel kunde utveckla. I det här sammanhanget framgår med stor tydlighet varför politivetenskapen kommer att överlappa och ständigt infiltrera politikvetenskapen, vilket kommer att understryka den närmast ontologiska nödvändigheten att den statliga instansen, eller makten, upprätthåller sin gränsöverskridande och per definition utsägbara verksamhet. Staten, i sitt ständiga skapande av medborgare, har att definiera, infoga, kategorisera och determinera; således framgår, utifrån Carls Schmitts analys, att de konstitutionella värden som staten förvaltar står i ett direkt motsatsförhållande till de medel som krävs för att upprätthålla dem. I sin gränssättande, urskiljande och avskiljande maktutövning måste staten avgöra vad som är giltigt och vad som inte är det, och för att ha auktoriteten att göra det måste den också ständigt definiera fram de yttre – och inre – fiender som hotar dess ordning. Paradoxalt nog snarare växer än förminsas detta privilegium med suveränitetsstaternas uppluckring.

Även här kan framhållas att det är negativiteten som är determinerande för definitions- och normskapandet. Den tes som framläggs i avhandlingen är därmed att det är i själva säkerhets- och underrättelsetjänsternas verk-

samhet som statens rättsupphävande beslutsbefogenhet har lagts; dessa utgör samtidigheten av naturtillstånd och samhällstillstånd, och för att kunna uppnå sitt syfte, dvs. bevara staten, måste denna verksamhet agera i det hemliga, i det för den demokratiska insynen fördolda. Därmed kan vi också se hur dessa instanser förkroppsligar undantaget: våldet inom lagen, naturen inom samhället, undantaget från den gällande rätten i syfte att bevara och stärka den.

Del II av Johansens avhandling behandlar vidare den komplexa strukturen mellan offentligt och hemligt i statsförnuftsteorin. Om å ena sidan den suveräna verksamheten bygger på ett visst mått av fördoldhet, så tjänar den å andra sidan bäst sina syften genom att vara offentlig, eftersom öppenheten befäster dess makt. Distributionen mellan hemligt och offentligt blir omedelbart den stora frågan, och kommer så i stort måtto att handla om en iscensatt offentlighet lika mycket som en iscensatt hemlighet. Vi ställs här inför en dubbel problematik, eftersom det dels handlar om vilka hemligheter som staten undanhåller från offentligheten, dels det faktum att en stor del av den naturvetenskapliga och filosofiska forskningen måste hållas dold för den sittande makten. Denna dubbelhet är anledningen till att statsverksamheten i allt större utsträckning kommer att bygga på kunskap om, och tolkning av, medborgarnas förhållanden. Johansen visar på en tankeväckande parallell mellan statsförnuftsteorin och den framväxande naturfilosofin, där verkligheten observeras som en text vars chiffer eller kod måste spåras och avläsas. Idén om hemligheter att uppdaga eller avtäckta ligger således inskriven i tingens väsen, och uppdragandet av varje hemlighet leder i sin tur till ytterligare spår osv.

Avhandlingen visar via Bentham fram genom den teknologiska utvecklingen hur en övervakning går från en arkitektonisk modell till en biologisk, som vi idag är bekanta med, med ett alltmer subtilt spårande av människors hemligheter, samtidigt som denna kategorisering och uppspårning i sig utgör ett alltmer sofistikerat skapande av mänsklig identitet och individualitet. Härvid uppstår också en allt större spänning mellan statsförnuftets dubbla uppdrag att samtidigt totalisera – skapa en enhetlig gemenskap – och individualisera – att bryta ner varje del i dess minsta beståndsdelar för att bättre övervaka,

vilket inte minst kan undersökas i den, med författarens term, nya kroppsonologi som skapas med osynliga men identitetsbildande koder, chiffer och information. Från den klassiska epokens drömmar om att via olika uniformer identifiera fattiga, lösdrivare och respektabla medborgare till dagens DNA-tekniker och biometriska data både konkretiserar och abstraheras de medel genom vilka information inhämtas, kontroll utförs och hemligheter inte bara avslöjas, utan framför allt skapas.

Samtidigt tjänar den skapade koden också i motsatt riktning, eftersom det är den som avgör till vilka sammanhang individerna får tillträde. Problematiken mellan det offentliga, dvs. det synliga, och det hemliga, dvs. det osynliga, tätnar allt mer, eftersom den faktiska övervakningen ständigt utvecklas mot en allestädes närvarande potentiell övervakning, vilket också är det införlivande av övervakning som låter Foucault och Deleuze diagnosticera den långsamma glidningen från ett disciplinsamhälle mot ett kontrollsamhälle. I övervakningen utförs en alltmer detaljerad kartläggning av individernas beteendemönster, vilket avläses mot en alltmer detaljerat skapad normalitet; avvikelserna ifrån denna skapade normalitet fungerar här på samma sätt som Agamben visat att undantaget fungerar gentemot lagen, samma mönster går alltså igen även här.

I avhandlingens tredje och sista del, "Offentlig skrift om det hemliga", behandlas, som nämndes inledningvis, två huvudsakliga statliga offentliga utredningar från 1968 och 1976, samt tre senare utredningar från det sena 90-talet. Redogörelsen för och analysen av dessa utgör en mycket intressant men komplex läsning, varför deras innehåll här endast kommer att sammanfattas i största korthet, för att i stället fokusera på de punkter som ter sig mest relevanta för avhandlingens slutsatser. Utredningarna rör handläggningen av säkerhetsfrågor och det svenska personalkontrollsystemet, den militära underrättelsetjänstens verksamhet samt säkerhetspolisens olika metoder för registrering av medborgare i såväl brottsförande som preventivt syfte. I fokus för avhandlingen står analysen av hur den genomgående termen "rikets säkerhet" definieras och används i berättigandet av registreringen av och handskandet med medborgarliga uppgifter, eller med andra ord, vilka konflikter som uppstår mellan rikets

säkerhet och den privata rättens domän, samt enligt vilka kriterier den ena domänen tillåts inkränkta på den andra.

Det framkommer här två fundamentala frågeställningar. Den ena är att den offentliga och delvis oberoende granskningen av säkerhets- och underrättelsetjänsternas verksamhet i själva verket kommer att bli hårt beskuren, eftersom merparten av vad som ska utredas definieras som just en hemlig verksamhet, vars hemlighet måste bevaras för rikets säkerhet även i efterhand. Den andra är att själva definitionen av vad som ska skyddas, nämligen rikets säkerhet jämte den privata rätten, per definition inte kan bestämmas enligt några positiva definitioner, utan att dess föremål ständigt skapas utifrån extraordinära omständigheter, med andra ord, i det undantagstillstånd som sedan statsförnuftssteorins begynnelse präglar den suveräna maktens privilegierade område. Johansens läsning iscensätter här, genom en topologisk undersökning och ett närmande av texterna till varandra, att det under det som här kallas glasyren, dvs. utredningarnas föregivna syfte, går att utläsa två olika lager eller betydelseblock, som förhåller sig till varandra genom sina inbördes motsättningar. I förstona synes det s. k. inkluderande blocket, dvs. den diskurs inom utredningarna som definierar verksamheterna enligt positiva och universalistiska termer – den öppna nationen, den konstitutionella demokratin, vikten av offentlighet, neutralitet och frihet.

Men efter den krackelering som denna glasyr utsätts för, framträder istället det exkluderande blocket, dvs. den offensiva diskursen om "statens säkerhet och dess bevarande, om hemligheter, kontroll, övervakning och om tvång" (269) som den mest tongivande, och lägger åter fokus på den nödvändiga produktionen av hotbilder både inom och utom staten för att staten ska kunna fortbestå. Här framgår med ännu större tydlighet än genom den historiska redogörelsen av suveränitetsteorins underliggande villkor att det "vi", med vilket den statliga makten definierar det nationella intresset, är ytterst diffust och odefinierat, att det är en inkluderande diskurs som bygger på en nödvändig och kontinuerlig exklusion; en exklusion vars kriterier dock för att förbli effektiva inte kan röjas. Den exkluderande diskursen röjer så även här införandet av det potentiella krigstillståndet, eller – i hobbeska termer – naturtillståndet,

eller ytterligare, enligt Schmitt, utpekandet av en fiende, som själva villkoret för skapandet och upprätthållandet av en nationell enhet och ordning. Kanske är i verkligheten såväl fienden som nationen en fiktion, men de ingår gemensamt i den konstruktion laddad av motsättningarna mellan det offentliga och det hemliga, som statsförnufts teorin utgör. I slutändan kan vare sig nationens identitet eller individens egen förståelse som något annat än, med Agambens ord, ett permanent undantagstillstånd.

Avhandlingen visar på en mycket gedigen läsning av ett omfattande material, som här inte bara redovisas på ett både detaljerat och kritiskt sätt; den drar också upp linjerna för en frågeställning, som lika vederhäftigt som originellt sträcker sin spännvidd från det idéhistoriska till det statsvetenskapliga, juridiska och inte minst filosofiska, via en extensiv problematisering av statsförnufts inneborende dikotomier som det offentliga och det hemliga, det synliga och det fördolda, det uttalade och det outtalade. Den höga ambitionsnivån medför därför naturligtvis också ett antal risktaganden, i synnerhet på ett

metodologiskt plan, där den dialektiska läsningen av ett redan dialektiskt formulerat problem skulle ha vunnit i analytisk och spekulativ kvalitet på en mer uttalat självständig och okonventionell hållning beträffande statsförnufts teorins ofrånkomliga repression av de politiska individer den samtidigt skapar.

På det analytiska planet skulle det också ha varit önskvärt med en tydligare analys av det för avhandlingen viktiga begreppet ”varulven”, hämtat från Agamben, som här får en tvetydighet som förskjuter dess ursprungliga innebörd på ett betydande sätt, dock utan att denna förskjutning närmare behandlas som sådan. Avslutningsvis bör också framhållas att den gedigna idéhistoriska undersökning som tjänar som grund för den detaljerade och aktualiserade läsningen av SOU med fördel kunde ha återanknutits i avhandlingens sista del. Dessa kritiska synpunkter fråntar emellertid inte avhandlingen dess stora förtjänster, som på ett såväl idéhistoriskt mycket givande som samtidsangeläget sätt skriver in sig i en foucauldiansk utvidgning av en kritisk samhällselig och ideologisk granskning.

Fredrika Spindler